

Vora. Navinchandra. Mazumdar .

કર્તા નિર્ણય

હુમ્મી વાતચિતનો સંગ્રહ

અલ્પવંતરાય ઠક્કયાજીરાય ઠાકોર બી. એ. આઈ. ઇ. એસ.

કૃત

શુભરાત અરકારની આયિત્ર સહાયથી
આ પુસ્તક ખરીદવામાં આવ્યું છે.

આવૃત્તિ ૧લી

૧૯૨૪

પ્રત ૧૫૦

અવનલાલ અમરશી જેઠેલા, પાંચમું માળું, અમ.
અવનલાલ અમરશી જેઠેલા, પાંચમું માળું, અમ.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

૧૦, ૪૦૭

સર્વ હક્ક કર્તાને સ્વાધીન

નવાલ રાંચળા

ગ્રંથાલય

10407

૧-૫૦

પ્રુફમેસર જીવનલાલ અમરશી મહેતાની

પ્રારમશાલ રોડની ફકાને

અડદ કરી.

દર્શનિ શું અર્પણ પત્ર.

શ્રી. રા. જયશંકર પીતામ્બરદાસ ત્રિવેદી,

મુના સિદ્ધી.

પ્રિય ભાઈ,

“નવા સમ્પન્નોત્તો સમય રસભીનો પણ ગયો,”

એ કવિનું વર્ણન જે હંમરથી લાગુ પડે છે તે થઈ ગયા પછી હું અહીં આવ્યો, અને અહીં વળી મહારા ઉપર એવી એવી ગુજરતી ગઈ કે તેની અસરથી ભરજીવાનીનો વેગ પણ મંદ પડ્યા વગર ન રહે. આવા પ્રતિકૂલ પાત્રની નાણિયેર જેવી કાચલી પણ ત્હમારા કોમલ ઉમંગી ઉદાર સૌજન્યને ખહાર ને ખહાર રાખી ન શકી. એટલું જ નહીં પણ આ દશ વર્ષમાં ત્હમે આ હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા મર્મમાં વ્યાપી ગયા છો, અને એ આકર્ષણ ત્હમારો ધીંગા સ્નેહસાંહતી મધુરતાને ઉત્તરોત્તર વધારે જ ચૂસતું જાય છે, તો તેની એક લૂખી નોંધ લેજે આ સંગ્રહ ત્હમને જ અર્પણ થાય છે.

ઈશ્વર ત્હમારા અતેકાનેક ગુણોત્કર્ષનો લાભ ગુજરાતને અપાવો.

૨૩ અક્ટોબર ૧૯૨૩

લી. સ્નેહાધીન,

મલવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોરના મલામ

સિંહાસને, એક નાયક વા નાયિકા વા એક જ યુગલ હોય, તે નવલ; અને જેમાં આથી વધારે સમારંભ તે મહાનવલ. લખતાં લખતાં આડાંચવળાં લાખ નખરાંની રસિયણુ લેખણુ-કુંવર નામે જાણીતી પરીના મોહમાં કર્તા તણાય, અને એવો ઘાટ થઈ જાય કે તે ઉપલા ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં બરાબર ન બેસે, એવું ઘણી વાર બને છે. તોપણ કલાકૃતિઓની આ સૃષ્ટિવિશેષમાં એક બીજાથી સાફ જુદી પડતી નાતો આ ત્રિવર્ગ જ છે.

જે જે માસિકો આદિના તંત્રીઓએ આ કૃતિઓને પ્રથમ જાહેરમાં મુકીને તેમના ઉપર પોતાની છાપ મારી આપી છે, તે સર્વનો ઉપકાર માનું છું. જે જે તંત્રીએ પોતાના સચિત્ર અંક વા માસિકના ઉદ્દેશ નિમિત્તે કૃતિને પ્રકટ કરતાં વળી તેના કોઈ કોઈ ભાગના ભાવ વર્ણન સંજોગ આદિને સુંદર રીતે પોષે એવાં ચિત્ર-ચિત્રો રચાવીને તે વડે કૃતિની શોભા, આકર્ષકતા, અને અંસર કરવાની શક્તિ વધાર્યો છે, તે દરેકનો મહારા રંક પ્રયાસો ઉપર વિશેષ ઉપકાર થયો છે. આ સંગ્રહમાંની દરેક કૃતિને લગતી વિશેષ હકીકત દરેકના આરંભમાં ટુંકામાં નોંધી છે. દરેકનું કાયમી રૂપ આ સંગ્રહમાંના રૂપને જ ગણવું.

તા. ૨૩-૪-૧૯૨૪

અભયંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

સચિત્ર નક્કલની કીંમત રૂ. ૧-૪-૦;

સાદીની ૧-૦-૦.

દ શી નિ ગું અ નુ કં મણી.

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ માતા અને બાલક	૧
૨ ગુલદાવરીતું કુંકું	૯
૩ મુકુંડ	૨૧
૪ પેરિસના ત્રણ છોકરા	૩૬
૫ ધરતી છેડો ધરનો નેડો	૪૯
૬ દેવી અને યોગીરાજ	૯૯
૭ ઉ-વોલ્ડોનો સમારક કથ'ભા: એક શિકારી	૧૧૩
૮ કાગલૂત	૧૫૭
૯ સુદ્ધકાલનો લોહી તરસ્યો ધર્મ: કાર્દર હસ અને તેનો પિતા	૧૭૭

અશુદ્ધિઓ

પૃ.	ઓ.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮	૧૭	તુર્ત જ શિક્ષક	તુર્ત મોટા શિક્ષક
૧૧૧	૮	કોઈ માણસની	કોઈ કોઈ માણસની
૧૨૮	૨૧	રહી રહેતું	રટી રહેતું

જોડણી, વિરામ ચિહ્ન, અનુસ્વાર અક્ષર આદિની વધવટ, ટાઇપ સ્પેસિંગ વગેરેની ભૂલો, એવી એવી નજીવી અશુદ્ધિઓ નોંધી નથી.

કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો.

કર્તા ગુજરાતી

ઉગતી જીવાની સાંસારિક નાટક (૧૯૨૩)
મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

આ ચોપડીનાં ઘણાં અવલોકનો માસિકો આદિમાં આવી ગયાં છે, હજી નવાં આવતાં જાય છે. એ સર્વમાંથી માત્ર એ ત્રણમાંથી થોડુંક જાણીએ—

સાહિત્ય (સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩) : ગુજરાતીમાં વરસ દહાડે એકાદ માર્ગદર્શક ગ્રંથ બહાર પડતો હોય તો સદ્ભાગ્ય : અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલુ હિંદુ વર્ષનો એવો ગ્રંથ આ નાટક છે. ભાષા છટાદાર અને સામાન્ય પ્રજાને પ્રિય થઈ ચડે એવી. આખા નાટકમાં આછો મર્યાદાવાળો છતાં સંસ્કારી હાસ્યરસ. ‘અસલનેરનાં તૂર’ એ કવિતા ઘણી સુંદર.

ગુણસુંદરી (ડિસેમ્બર ૧૯૨૩) : સ્ત્રીઓએ તેમજ પુરુષોએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. વળી આ નાટકમાં વિચાર-શુદ્ધિ એવી છે કે પિતા પુત્રી આગળ અને ભાઈ બહેન આગળ તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના વાંચી શકે.

“ Voice of India ” (23-2-1924)—
Bound to take a very high place in Gujarati literature, and would have occupied an equally high place, had it been written in any other language. Its bid for realism

is astounding...To our present day youths, it should stand in the place of a confidential friend, and of an analysis of their own selves.

ભણકાર

પદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ (૧૯૧૭) મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
આ ચોપડી મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ. માં પાઠ્ય
પુસ્તક લેખે નીમાઈ છે. ઘણાં અવલોકનો આદિ પ્રકટ
થયાં છે તેમાંથી ચાર જ અભિપ્રાય :—

ગુજરાતી (૧૪-૪-૧૯૧૮) ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય-
માં એક ઉમદા પુસ્તકનો કિમેરો. ‘બ્લેંક વર્સ’ (blank
verse) ‘ માટેના જે જે પ્રયત્ન અત્યાર સુધી થયા છે
તેમાં કૃતિનો પ્રયત્ન કંઈક અંશે વિજયીભૂત નીવડ્યો છે.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ : આજે મસ્ત કવિ (ત્રિભુવન
પ્રેમશંકર) ને ત્હમારું ‘ અમારોહણ ’ સંભળાવ્યું. “ અહભુત
કામ છે ! ” એવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

રા. રા. અરદેસર ફરામજી ખખરદાર : તમારી નવી
કવિતાઓમાં ઉઘાડો ચડાવ છે જ. ભાવ વધારે હૃદયસ્પર્શી
થતા જાય છે. વિશેષણો પણ સચોટ થયાં છે. સરલતા
જેટલી વધારશે તેટલાં એ કાવ્યો પ્રિય થશે ને એમાંનો
રસ વધારે સુલભ જનશે. મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે
‘ Go on. ’

રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા (સાહિત્ય
પ્રવેશિકા નામે એમના પુસ્તકમાં, પૃ. ૧૮૬) : ગંભીર ઉંચા

વિચારો, ઉમદા અપાર્થિવ કલ્પના, સુઘટિત કાવ્યધરના...
 નવીન જ્ઞાન, નવીન રસ, નવીન ભાવ, નવીન સૌંદર્ય...
 સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેવાની...તેના લેખકને અમર કરવાની...

તૈયાર થાય છે.

વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો એ કર્તાની પ્રકીર્ણ ગદ્ય
 કૃતિઓની માલાનો પહેલો મણકો.

અભિજ્ઞાન શકુંતલા નાટક એ કર્તાના તરણુમાની
 નવી આવૃત્તિ, 'મનનિકા' નામે વ્યાખ્યા સાથે.

કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો

 ઇંગ્લેન્ડ

**Indian Administration to the Dawn of
 Responsible Government 1922**

Rs. 4-0-0

હિંદ, ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, અને જર્મનીમાં અવલોકનો
 થયાં છે અને અનેક વિદ્વાનો અને રાજદારી પુરુષોએ અભિ-
 પ્રાયો દર્શાવ્યા છે તેમાંથી માત્ર પાંચ :—

SIR COURTENAY ILBERT: A sound piece
 of work.

PROF. A. B. KEITH: Contains not merely
 much valuable information but important
 contributions to the solution of present

difficulties in the path of Indian progress to full Self government.

A. YUSUF Ali: A serious & successful attempt to present a general view of the political progress of India during the British period. The later chapters deal with burning questions of the day but in a spirit of calm inquiry.

ENGLISH HISTORICAL REVIEW

(London, October 1922): One of the most vigorous interesting and original volumes on India that we have lately read. Based on wide reading, and inspired as a rule with shrewdness, insight, and sympathy.

SOCIALIST MONTHLY (Berlin): An extraordinary interesting and original work. Most desirable that our libraries should procure a book of this high character and make it accessible to German students of India.

The Text of The S'akuntala-A Paper on

Rs. 1-8-0

DR. JOLLY: Your valuable work. The

understanding of the S. greatly furthered by your remarks, I think

DR. CHARPENTIER: You are on the whole quite right. Only I feel sure you will always have to meet a sturdy opposition from scholars to whom the letter is everything and the spirit nothing.

DR. STEN KONOW: Shown excellent reason for disagreeing from the lamented Pischel—my own Guru—on many points.

DR. G. MORGENSTIERNE: Treated a very fascinating question in a happy way

તૈયાર થાય છે.

An Account of the First Madhavrav Peshwa.

કર્તાને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ જે બદલ માણુકજી લીમજીવાળો
સોનાનો ચાંદ આપેલો તેની નવી આવૃત્તિ.

છંગ્રેજી ચોપડીઓ મળવાનું ઠેકાણું:—

D. B. TARAPOREWALA SONS & Co.,

Hornby Road,

BOMBAY.

માતા અને બાળક

નોંધ

કેળેજી ઉપરથી: મૂલ્ય કોઈ શાલોપયોગી ગ્રાપટીમાંને!
પાઠ હશે.

પ્રથમ પ્રકરણ વસન્ત, વિ. સ. ૧૯૬૬ ચૈત્રના અંકમાં.

દર્શનિયું

માતા અને બાળક

“ બા, જો આ ગુલાબ કેવું મજનું છે ! ”

“ હા, આ સાલ આપણે એને માફકસર ખાતર આપ્યું છે અને એને પાણી પાવામાં ને ક્યારે સાફ અને પોત્રો રાખવામાં નિયમસર રહ્યાં છિયે. આ કુલો મોઢાં અને શોભીતાં થાય છે એને લીવે. ”

છોકરો અજબ થયો. તેણે સવાલ કર્યો: “ અને આપણે એમ ન કરિયે તો ? ”

“ તો ઝાડછોડ લેવાઈ જાય. તું કોઈવાર અપવાસ કરે છે અથવા તો વધારે ખાય છે ત્યારે માંદો પડે છે ને ? પાણી ખાતર વગેરે એનો ખોરાક, એને પણ ટંકેટંક અને પ્રમાણમાં જ દેવાનો. ”

એક સૂકાતો છોડ ખતાવીને છોડરાએ પૂછ્યું, “ ત્યારે આને કુલ કેમ નહીં થતાં હોય ? ”

“ એ છોડ મરવા પડ્યો છે. એને આપણે ખોરાક આપિયે છિયે તે એનાથી લેવાતો નથી. ખીજ પાસેથી લઈ શકે અને ખીજને કંઈ આપી શકે એનું નામ જ જીવતું. ઝાડ, છોડ, વેલા, વનસ્પતિ માત્ર, તડકો અજવાળું હવાપાણી અને ખાતર જમીન અને હવામાંથી પોતાને જોઈતું લઈને પોતાનું પોષણ કરે છે. તેમ તેઓ કુલ, ફલ, સુગંધ, હવા, વગેરે અનેક ચીજ પંખીઓને અને પ્રાણી માત્રને આપ્યા કરે છે. વળી જો, ગાયોને આપણે ખવાડિયે છિયે તેમની ચાકરી કરિયે તથા, અને તેઓ દૂધ દે છે. તમામ જીવ એમ આપણે કર્યા જ કરે છે અને એકબીજાને આધારે જ સુખી થાય છે. ”

“ શું આ છોડમાં બધામાં જીવ છે ?

“ હા, ભાઈ, તું જ્યાં જો ત્યાં બધે જ જીવ છે. આપણા પગ તળેની માટીમાં, સામી ભીંતના પથરાઓમાં પણ જીવ છે. જીવ વગરનું શું છે તે મોટા મોટા પંડિતોથી પણ કહેવાતું નથી. બધામાં જ જીવ છે. આપણને કેટલીક ચીજોમાં જ જીવ લાગે છે કેટલીકમાં નથી લાગતો, તે આપણી જ ઓછી શક્તિને લીધે છે. જેમ જેમ આપણી શક્તિ વધે છે તેમ તેમ આપણને વધારે વધારે ચીજોમાં જીવ જણાય છે. ”

માતા અને બાળક

“ ગાય દૂધ આપે છે ખરી; પણ આખલા ? ”

“ આખલાને યોગ્ય વયથી કેળવીને બળદ કરિયે એટલે તે આપણાં ખેતર ખેડે, આપણાં ગાડાં ખેંચે, આપણા પોટલા ઉપાડે. ”

“ આપણને જે કંઈ જ ન આપતું હોય તે તો જીવતું નહીં ને ? ”

“ ના, ના. દુનિયામાં એકત્રાં આપણે જ છિયે એમ નથી. આપણને માણસને ભણે ન આપે, પણ ખીજ જીવોને આપતા હોય. બધા જ જીવ કોઈ કોઈ જાતના જીવો પાસેથી ખપતું લે છે અને કોઈ કોઈ જાતના જીવોને તેમના ખપતું આપે છે. આપણી આંખે એમાંનું બહુ થોડું દેખાય છે, પણ એવી આપણે ચારે તરફ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તે વડે જ બધી દુનિયા ચાલે છે. જે કંઈ લઈ શકતું નથી તે આપી પણ શકતું નથી, તે જીવતું નહીં પણ મુવેલું જ સમજવું. ”

બાલક આપણા શબ્દો પૂરા ન સમજે ત્યારે પણ ઘણી વાર તેઓ વાતનો મુદ્દો પકડી લે છે, અને એમની સ્વાર્થ-પ્રધાન બુદ્ધિ તે મુદ્દાને પોતાની જાન ઉપર લાગુ પાડવા મંડી જાય છે. આ બાળકે એમ જ કયું. “ તો, બા, ” એણે પૂછ્યું, “ હું તો જીવું છું, પણ હું કોઈને કંઈ જ આપતો નથી એ શું ? ”

માતા તેને ચુંબન કરતી સસ્મિત બોલી: ” ના રે બેટા, એમ તે કંઈ હોય ? તું અમને સૌને કેવો વહાલો લાગે છે ! ત્હને જોઈને તો બધાં હસિયે છિયે. તેમાં મહારાં અને તહારા બાપાનાં સુખ તું આવવાથી કેટલાં વધ્યાં છે તે તું શું જાણે ? તું સુખી અને આનંદમાં રહે અને મોટો થા એ જ અમારો મોટામાં મોટો આનંદ. ”

છોકરો કહે, “ પણ બા, એમાં મેં જાતે તહમને શું આપ્યું ? ”

ગુલ્લદાવરીનું કુંડું

અથવા

બે સર્વવ્યાપી પરીઓ

નોંધ

ઇંગ્લેન્ડ ઉપરથી: જ્યુલો Lord Lytton ફ્રોમ The
Caxtons, પ્રકરણ ૪ થાનો ઉત્તરાર્થ.

પ્રથમ પ્રકટ સાહિત્ય (ચંદ્ર), માર્ચ ૧૯૦૫ ના અંકમાં;
બીજીવાર, જરા વિકૃત રૂપમાં, નવી વાંચનમાળામાં, ૧૯૧૦.

દર્શનિયું

ગુલદાવરીનું કુંડું

અથવા

બે સર્વવ્યાપી પરીઓ.

શિવરામ શાસ્ત્રી આગલી મેડીમાં ચોપડી વાંચતા બેઠા હતા, ત્યાં કંઈ ઘળાકો થયો. પાછલી મેડીમાંથી કંઈ નીચે પડ્યું અને ફૂટ્યું. શાસ્ત્રીએ ચોકની બારીએ આવીને જોયું, તો પાછલી મેડીની વચલી બારીના કંઠરાની ખુદાર ભીંતથી આગળ નીકળતી શાલાબાદી ધરસ ઉપર ગુલદાવરીનું સુંદર લખોટેલું કુંડું ગોઠવેલું હતું, તેના કકડા તથા કુંડામાંની માટીના લોંદા છૂટા થઈ ગયેલા ચોકમાં પડ્યા હતા, અને ગુલદાવરીનો રોપ પણ છુંદાઈ ધવાઈ છિન્નભિન્ન થઈ મરણુ-સોલ પડ્યો હતો.

નીચે પરસાળમાંથી શાસ્ત્રીની વહુ પણ ઉતાવળી ચોકમાં નીકળી અને જોતાં જ ખૂમ પાડી ઉઠી, “હરિયા, કોણે ક્યું આ ?”

હરિયો ચાકર એ મેડીમાં વાસીદું વાળતો હતો. તે ખારી આગળ આવ્યો. ખારીના કમાડ પાછળ જોયું, પછી કંઠેરા ઉપર ડોકું કહાડીને કુંડા અને રોપની અવદશા જોઈ લીધી, અને નીચે મોંએ ઉભો થઈ રહ્યો.

શાસ્ત્રીની વહુનું બોલવું ચાલુ જ હતું: “આ તો મ્હારું કુંડું; માસીબાએ મોખ્યાસા જવા નીકળતાં મ્હને સંભારણ તરીકે ભેટ મોકલેલું, અને ભાઈની વરસગાંઠને દહાડે જ મેં એમાં આ ખીચારી ગુલદાવરી રોપી ’તી. શિવ ! શિવ ! શિવ ! આટઆટલાં જતન કરીને ઉછેરી તે આટલા સારુ ! હરિયા, ભીંત જેવો ઉભો શું છે ? એ કેમ કરતાં પડી ગયું ? ખરે-ખરું બોલી દેજે, ભાઈએ તો નથી પાડી નાખ્યું ?”

હરિયો માથું ખજવાળતો ખજવાળતો બોલ્યો: “ના રે બા, ભાઈ તો આટલામાં કંઈ છે જ નહીં ! એ તો શું કહું બા, વાસીદું વાળતાં વાળતાં મ્હારી સાવરણીની અપટથી આ મચ્છરદાનીનો ગળિયો ખારીએ અડેલો હતો, તેનો છોડો સરતોડ ને આ કંઠેરાના સળિયા વચ્ચેથી જોરમાં ખહાર ધસ્યો, અને હું ઝાલીને પાછો ખેંચી લઉં તે પહેલાં તો એના ધક્કાથી કુંડું કની, બા, જાય રે હેઠળ !”

ગુલદાવરીનું હુંડું અથવા બે સર્વવ્યાપી પરીઓ

હરિયાએ તત્કાળ વાત તો હીક બેડી કહાડી, પણ એનો અવાજ હતો લૂલો, અને શાસ્ત્રીની વહુ ખીજવાયલી એને જહડવા જતી હતી, ત્યાં બારીના બારણા પાછળ ભરાયલો દિનુભાઈ કઠેરાના બે સળિયા બે ન્હાના ન્હાના હાથમાં ઝાલીને હરિયાના પગની આગળ આવી ઉભો, અને બોલ્યો: “ના, બા, હરિયો જુથ્યો! જુથ્યો! બા એને તો વડ, મને વડ, વડું હોય તો. એ તો મેં પાકું, મેં જ, મારે હાયે!” હરિયો વાળવાનું કામ પૂરું કરવા મેડીમાં જતો રહ્યો.

શાસ્ત્રીની વહુ કહે, “શું સાચેસાચું દિનુભાઈ, તેં પાક્યું?”

દિનુએ ધાંટો કહાડીને જવાબ દીધો: “હા, બા. એ તો કની, બે, મેં આમ ખૂબ જોર કરું, ખૂબ, ને ધપ પકું!”

સામી બારીએ શાસ્ત્રી હતા તે દિનુને ખબર જ નહીં. શાસ્ત્રીની વહુ “બોલો રહે તો!” કહી વધારે બોલવા જતી હતી, ત્યાં શાસ્ત્રીએ હાથ ઉંચો કરીને તેને વારી, અને પોતે જ દિનુને હસમુખે અવાજે પૂછ્યું, “તેં ખૂબ જોર કર્યું, બેટા, ખૂબ જ! શા માટે?”

દિનુ શાસ્ત્રીને બેતાં અને તેમનો અવાજ સાંભળતાં શરમાઈ ગયો; પણ તેમના બોલમાંના ઉત્તેજનને એણે નીચે મોંએ પણ જવાબ દેવાઈ ગયો: “મને મન થઈ. મને એમ

થઈ કે-કે-જોર કુંડું, દાંખતી પાંદતીઓ હિલ્યા કરે ને એ કુંડું
કેમ ન હિલે જો ! એને હિલાવું તો જ ખરો !-એમ થઈ.
પત-પત-

“ પણ શું બેઠા ? ”-દિનુને અચકાતો જોઈ શાસ્ત્રીએ
કરી પૂછ્યું.

“ એ તો હિલતુંક ને ધપ પડી ગઈ ને ફતી ગઈ,
ને હવે બા વડે, ને તમે ય વડે તો કાકા ? ”

શાસ્ત્રી હસી પડ્યા. એમનું હાસ્ય સૌને મીઠું લાગે
એવું હતું, છોકરાંને તો ખાસ. એ કહે, “ ના, ભાઈ, ના.
તું તો મહારો સાચાબોલો દિનુભાઈ છે. તને બા યે ન
વહે, કાકા યે ન વહે. તને ખેંચી લાગી ગઈ, ખડું, ભાઈ ?
અને તોપણ તું સાચેસાચું બોલ્યો. તને તે વહાય ? વહવાનું
પેલા હરિયાને, જે આટલો બધો મોટો થયો તો ય બોલું
બોલે છે. પણ, ભાઈ, તે બાનું કુંડું પાડી નાંખ્યું એ કંઈ
સારું ક્યું ? ”

તે દિવસથી શાસ્ત્રી દિનુ સાથે થોડી થોડી વાતચિત
કરવા લાગ્યા. તેમની વાતમાં દિનુને બરાબર સમજ પડતી
નહીં, તો પણ તેને ગમતી. તેના બાલક મગજમાં એમ
વસતું કે તેના કાકાનું તેના ઉપર બહુ હેત છે અને તેથી
તેને સુખ થતું. વળી શાસ્ત્રી એને પરીઓની અને બીજી
‘ વાત્તા ’ કહેતા, તે એને બહુ ગમતી.

ગુલઢાવરીનું કુંડું અથવા બે સર્વવ્યાપી પરીઓ

શાસ્ત્રીનો એક તવંગર મિત્ર હતો. તેને છોકરાં ન હતાં. તે દિનુને વારંવાર રમકડાં ભેટ આપતો. કુંડાનો ખનાવ હજી તાજો હતો એવામાં તેણે દિનુને એક કાચની કુંડી ભેટ આપી, તેમાં સાથે ચાર હોડી, ચાર ખલાસી, અને આઠ માછલીઓ પણ હતાં. કુંડીમાં પાણી ભરીને તેમાં હોડીઓ ને કળ ચઢાવીને મુક્તાં તે તરતી, તેમાંના ખલાસીઓનાં બે બાજુનાં બે હલેસાં પાણીને અડકતાં, અને તળેની માછલીઓ પાણીમાં ઉચી ચઢીને હલેસાંને અડકતી, અને હોડીઓની સાથે બંને બાજુએ ચક્રચક્ર ફરતી. દિનુને આ રમકડું બહુ જ ગમી ગયું, અને તે આખો દિવસ એને લઇને ખેસતો, તથા હોડીઓની ને માછલીઓ ખલાસીઓની ઝોળ સફરો જોયા કરતો. રાતે પણ તે કુંડીને પોતાની પાસે રાખીને સૂતો.

એક દિવસ શાસ્ત્રી એને આમ રમતો જોઇને બોલ્યા, “ દિનુ, આ કુંડી તને બહુ ગમે છે, નહીં વારુ ? ”

દિનુ કહે, “હા, કાકા; જીવોની આ રૂપાની માછલીઓ કેવી ચક્ક છે !”

.. શાસ્ત્રી બોલ્યા, “ પણ, દિનુ, તૈં તે દિવસ જેમ બાનું કુંડું ફેંકી દીધું, તેમ બા તારી આ કુંડી ફેંકી દે તો ? ”

આ સવાલ સાંભળતાં જ દિનુનું મોં લેવાઈ ગયું.

શાસ્ત્રીએ ઉમેર્યું, “ પણ, ભાઈ, મેં તહને પેલી વાત્તા કહી હતી તેવી કોઈ પરી આવીને આ કુંડીનું એક લીલા-છંમ રોપવાળું સુંદર કુંડું બનાવી દે તો કેવું મજનું? તહારી આના કુંડાને ઠેકાણે એ કુંડું તહારાથી અપાય. તો પછી બોલ, બેટા, તહને શું વધારે ગમે, આ કુંડી કે એ કુંડું?”

દિનુ તો સાંભળીને આનંદથી છલકાઈ ગયો અને બોલી ઉઠ્યો, “એ કુંડું, કાકા! એમ થતું હોયની તો હું એક કુંડા સારું આવી દસ કુંડીઓ આપી દઉં!”

શાસ્ત્રી કહે, “ બરાબર; પણ, ભાઈ, બોટાં કામ સુધારી લેવાને સારા ઉમળકા જ બસ નથી. બોટાં કામને બદલે સારાં કામ કરે તો જ તે સુધારી લેવાય.”

એટલું બોલીને શાસ્ત્રી ચાલ્યા ગયા. દિનુ એમનું કહેવું સમજ્યો નહીં, પણ એના મગજમાં પરીની અને બોટાં કામ સુધારી લેવાની અને સારાં કામની ગૂંચ પડી, અને કુંડીના રમકડા ઉપરથી એનું દિલ ઉઠી ગયું.

બીજે દિવસે સહવારે દિનુ ચોકમાં હતો ત્યાં શાસ્ત્રી આવ્યા અને એની સામે ગંભીરતાથી જોઈ રહી બોલ્યા, “ ભાઈ, હું બજારમાં જઈ છું, તું આવે છે?” દિનુ ટોપી પહેરવા દોડે છે, ત્યાં તેને અટકાવીને શાસ્ત્રી કહે, “ તો ચાલ, અને પેલી તહારી માછલીઓની કુંડી હરિયા પાસે લેવડાવી લે, મહારે બતાવવી છે.”

ગુલદાવરીનું કુંડું અથવા જે સર્વવ્યાપી પરીઓ

બોલ્યા, “ જુવો, દિનકરભાઈ, પેલું નવું ધન્નિન. વીજલીથી ચાલે છે, આગલ અને પાછલ એમ જે વીજલીની બત્તીઓ પન ચેતે છે. જનને કે મોત્તાં સુખાઈનાં ગરાન્તરોદ ઈસ્તેસનનું ખરેખરું ધન્નિન ! તમારે રાત ને દિન બેલવ્યા જ કરો ! લીપન પર ખી દોરો ! ”

શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું, “ કીંમત ? ” બહોરાજી કહે, “ દોરૂં રૂપિયો. ”

શાસ્ત્રી કહે, “ વારું, દિનુના વર્ષગાંઠ પાછી આવશે ત્યારે જોઈશું. અને આદમભાઈ, આ દિનુની કુંડી હવે એને ગમતી નથી. નવી જ છે. હરિયા. ખતાવ એમને. ”

બહોરાજી કહે, “ હા જી, જનું છે, લોહચુંબકની કરામત છે. મહારી દુકાને છે આવી’તી તેમાંથી હવે એક જ રહી છે. જુવો, પેલી, કપાતના ઉપલા ખાનામાં. ”

શાસ્ત્રીએ તેના ઉપરની કીંમત મોટેથી વાંચી, “ ત્રણ રૂપિયા. ”

આદમજી કહે, “ જી પન અમારા ધંધાની રીત છે કે ધરાક માલ લઈ જાય અને પછી પા કલાકમાં ખી પાછો વેચી દેવા આવે, તોપન અમે જો તે રાખિયે તો તેની અર્ધી કીંમત જ આપિયે. ”

“ એટલે દિનુને આ એની કુંડીનું તહેમે શું આપશો ! ”

“ દોર રૂપિયો, સાહેબ, આ ઇંજિનની જ કીંમત. ”

શાસ્ત્રી હસતા હસતા કહે, “ એમ નહીં, આદમભાઈ; સોદો મહારી સાથે કરવાનો નથી, એ કુંડી દિનુની છે તે એને તો તમારે રૂપિયો અને અઘેલો કહાડીને ખતાવવા પડશે, કે એ કુંડીનું એને શું મળશે તે એ નજરે જુવે. પછી વેચવી ન વેચવી એની મરજી. ”

બહોરાજીને ગ્રાહકના આંદે આંદ જ કરવાની આદત હતી, વળી ઇંજિન સાથે સાટું કરી દેવાને રાજી હતા. “ હા જી, ” કહીને એણે તુરત ખીસામાંથી એક રૂપિયો અને એક અર્ધો કહાડીને હથેળીમાં મુક્યા અને બોલ્યો, “ જુવો દિનુકર-ભાઈ, આ તમારી કુંડીની કીંમત. પત રોકડી લઈને શું કરશો ? આ કુંડીની કીંમત પેલું ઇંજિન. એ ઇંજિનની કીંમત આ કુંડી. ”

દિનુને ઇંજિનનો વિચાર સરખો ન થયો. એણે તો બહોરાજીની હથેલીમાં રૂપિયો અને અર્ધો છૂટા છૂટા જોયા કે તુરત એના મનની ગૂંગ ઉકલી જઈ કપાળ ઉપર પ્રસન્નતાનું તેજ આવીને બેઠું.

શાસ્ત્રીએ બહોરાજીને આંકડો ચૂકવી આપ્યો અને દુકાનનાં પગથિયાં-ઉતર્યાં. દિનુએ તે જ ઘડીએ “ લો, વોરાજી ” કહી પોતાની કુંડી આપી દીધી અને હથેળીમાંથી રૂપિયો અને અર્ધો ઉપાડી લીધાં અને પાછળ દોડતો ઉતર્યો “ લો, કાકા,

ગુલદાવરીનું કુંડું અથવા જે સર્વવ્યાપી પરીઓ

સો, ચાલો હવે પેલું કુંડું અને પેસો છોર લઈ લઈએ. આ રૂપિયો કુંડાનો તે આ અઘેલો ગુલદાવરીનો.”

શાસ્ત્રી કહે, “જો ભાઈ, હું કહેતો’તો તે ખરું ને ? હવે પરીઓની વાત સમજાઈ ગઈ.”

ઘેર ખારીની ફરસ ઉપર નવું વેલગુટ્ટીની ભાતવાળું ચક્રચાકત કુંડું ગુલદાવરીના સુંદર છોડવાળું ખરાબર ગોઠવાવીને દિનુ એની ખાતે ખેંચી લાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “જો, ખા, આ તારું હતું તેથી પન કેવું સરસ છે !”

શાસ્ત્રી કહે, “એ એનું જ કામ અને એના જ પૈસા. સાનું કામ કરીને એણે ખોટું થઈ ગયું હતું તે સુધારી લીધું છે.”

શાસ્ત્રીની વહુ હકીકત જાણીને તપી ગઈ: “શું ખેટા, તે તારી આવી મજની કુંડી વેચી દીધી ? સાંઝે જઈને આપણે પાછી લઈ આવીશું, ભલે ખમણ પૈસા બેસે.”

શાસ્ત્રીએ દિનુ તરફ જોયું: “બોલ, ભાઈ, તારે એ આછી નેમયે છ ?”

દિનુ ખૂબ પાડી ઉઠ્યો, “ના ના ના !” તે શાસ્ત્રીની આંખ જલાયો અને બોલ્યો, “એમ તો બધું જ બગડે !”

શાસ્ત્રીએ વહુને જરા સખ્તાઈથી કહ્યું, “જુવો, સાંભળો: ચાસણીમાં કેરીના કકડા હારવાની અકલ સાથે મગ-

જમાં મીઠી ઉર્મિઓ ઠારવાની અક્કલ પણ લેળવો જરા.
 વ્યર્થયાગની મીઠાશનો આજ એ પહેલો પાઠ શીખ્યો છે,
 લેતી અસર ભૂતી નાખવાનું-ખોટા હેતુનું-પાપ કરશે નહીં.”

મુદ્રલ

પ્રથમ પ્રકટ નવચેતન ડિસેમ્બર ૧૯૨૩, સચિત્ર હીવાળીનો અંક.

દર્શનિયું

મુકુલ

મુકુલ અને કુળી બે ભાઈજેન હતાં, કુળી કંઈક મોટી હશે. એક દિવસે દીવાળતી થતાં બંને શેરીમાંથી દોડતાં દોડતાં ઘરમાં આવ્યાં. ત્યાં પરસાળમાં જ એમની બા પથારીમાં બેચેન પડી હતી. અને ડોસીમા તેને શેક કરી રહ્યાં હતાં. આ જોઈને મુકુલ અને કુળીનું હસવું અને એમના કદલોલ પરસાળને પગથિયે, ચહેડયાં જ નહીં. બંને છાનામાનાં એક બીજની સોડમાં બાના મોં આગળ બેઠાં. કુળીએ ધીરે રહીને પૂછ્યું, “બા, શું થાય છે?” પણ તે મુકુલે જ સાંભળ્યું, બાએ હાથ લાંબો કરી બેચેન એક

પછી એક પાસે લીધાં, ચૂમી ન કરી, થોડી વાર એમના સુકોમલ ગાલ પોતાને ગાલે દાખી રાખ્યા, અને પછી પાસું ફેરવ્યું. ડોસીમા કહે, “કુળી, જા, તું ને મુકુલ વાળુ કરીને સુધ જાવ.” બંને રસોડામાં ગયાં. ત્યાં માસી શંધી રહેવા આવી હતી. કુળીએ તેને ફરી પોતાનો સવાલ કર્યો, “બહા-લીમાસી, ખાને શું થાય છે?” મુકુલે તે સાંભળ્યું, પણ માસી તે જ પણ તપેલી ઉપર ઢાંકણું દીક કરતી હતી, તે ખખડ્યું. તેણે એટલું જ કહ્યું, “કુળી, મુકુલ, આમ આવો. દ્યો આ રકાખીમાં બંનેને એકઠું પિરસું છું, ગુપચુપ ખાધ દ્યો. કુળી, બહેન, પાણીની લોટી લેતી બેસ.” જમીને હાથ ધોતાં કુળીને ફરી પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ ત્યાં તો બહાનાકાકા અંદર આવ્યા, તેણે એમને પાછલી મેડીમાં લઇ જઇને સુવાડી જ દીધાં.

બંને સહવારે તડકો થતાં ઉઠ્યાં અને નીચે ઉતર્યા, ત્યાં તો આખા ઘરમાં એકલાં ડોસીમા.

*

*

*

*

મુકુલ અને કુળી થોડા મહિનાથી એમની માસીને ત્યાં રહેતાં હતાં. માસીનું ઘર નહાતું હતું તેમાં બંને એની પૂંડેપૂંડે જ ભમતાં. ખીજે ત્રીજે એ કલાક બે કલાક બહાર જતી ત્યારે જ તેની બેડે બહાર નીકળતાં. કોઇ વાર મુકુલ આડો થતો અને કુળી રહવા પર

પણ આંખ શિક્ષકની આંખની સામે જ રાખીતે એ આવ્યો, અને શિક્ષકની આંખથી તે સહેવાઈ નહીં. અવાજ કડક થયો : “કેમ હસ્યો, અધ્યા ?” ખીજ છોડરા આવે પ્રસંગે કેમ વર્તતા તે મુકુલે જોયેલું જ નહીં. બાળકની દિંમતને દાખી દેવામાં શુરુપણું નથી, હીચકારાપણું છે, એ શિક્ષકને ખચ્ચર જ નહીં. વર્ગમાં છોટનાંએને શાંત અને ચાલતા વિષયમાં ધ્યાન આપતા ગમે તે પ્રકારે રાખવા જોઈએ, એટલું જ તે જાણતો હતો. ખીજ છોડરા નમી પડીતે જ આવતા, અને “સાહેબ, આ ફેરો માફ કરો, હવે નહીં કરું” એવું કંઈક અર્ધ ગણગણી, “બહુ ખીધો છું,” એવું નાટક કરીને ઊઠી જતા. મુકુલની આંખ શિક્ષકના કડક અવાજથી ઉલટી સતેજ થઈ. તે કહે. “હસી પડાયું.” શિક્ષક ગાંઘ ઉઠ્યા : “સાચું બોલ !” મુકુલ જોઈ જ રહ્યો. શિક્ષકનો કોઈ પણ વિષયમાં ઉભરાઈ જાય એવો થયો. તે એનો હાથ ઝાડી એના ચાળા પાડતા કહે. “હ—સી—પ—ડાયું ! બોલ, કોણે હસાવ્યો ?” ‘સાચું બોલ,’ એટલે હસાવનારનું નામ કહે, એમ મુકુલ સમજ્યો, પણ એની કુમળી બહાવડીમાં શિક્ષકનાં આંગળાં દોરડા જેવાં ચપસાયાં હતાં, તેથી એ પણ શુરસે થયો અને બોલ્યો, “પ્રછો ખીજને, હું નહીં કરું.”

“શું ? માને છ કે નથી માનતો ?”— બોલનાકને શિક્ષકે એક લપડાક કનથી ઉંચે માથામાં ચોપી દીધી. એ પાસે એક બે ફેસલી હશે તે કુટ્ટી ગઈ અને લોટી નીક-

કહેતી તે સાંમે આવી. તેનો ઉમળકો આ બાળકો સહી ગયાં ખરાં, પણ એમના લોહીમાંથી સામે ઉમળકો ઉઠ્યો નહીં. એયાર દિવસ થયા ને બંનેને નિશાળે મુક્યાં. નિશાળની રમતગમત, નિશાળનાં કામકાજ, નિશાળનાં ભાષ્યંધ બહેનપણીઓમાં એયનો ઘણો વખત જવા લાગ્યો. પણ તે એ બાકાનો વખત તેઓ એક બીજા સાથે, કે ડોશીમાની સોડે, કે ન્હાનાકાકાનાં ચાવીવાળાં ઇંજિનો અને ટીપ્પોની ધમાચકડીમાં ગાળવા લાગ્યાં. બપોરના લાંબા ગાળામાં છૂટાં હોય ત્યારે તેઓ માસીને ત્યાં જતાં રહેતાં, કે ડોશીમાને કૃષ્ણલીલામૃત, એક ઇંચિયા અક્ષરોમાં છાપેલો ગિરધરકૃત, વિષ્ણુપુરાણ, કે એવો કોઇ મોટો ચોપડો એસણી ઉપર બરાબર ગોઠવીને “મો-ર-લી વા-જે તે મ-ધુ-વં-ન-માં રે” એમ અક્ષરે અક્ષર છૂટો ચીપી ચીપીને વાંચી સંભળાવતાં- ઘડી મુકલ વાંચે ને ઘડી કુળી વાંચે. કુળીએ અગિયારસ અને અંધારી ચોથનાં વ્રત કરવા માંડ્યાં હતાં, અને એવો દિવસ હોય ત્યારે તે વાંચવાનો હક્ક કુળીનો ગણાતો.

૨

એક સનિવારે નિશાળમાં વર્ગ શરુ થયા ને મુકલની જોડેના છોકરાએ કંઈ અટક્યાળું કર્યું, અને મુકલથી ન રહેવાયું. તે ખડખડ હસી પડ્યો. શિક્ષક તરૂક્યા : “કોણ હસ્યું એ ?” મુકલ ઉભો થયો. “આમ આવ !” મુકલ ગયો. શિક્ષક હતા ચોવીશના. મુકલને આઠમું જતું હતું-

મુકુલ

હતું અને પોતાને વગર વાંકે ચામ કહાડી મુક્યો તે બહુ સાલ્યું. ફરીને રડવું છેક ઝોઠ સુધી આવ્યું, પણ તે એણે દાખી દીધું, અને જાણે કંઈ જ પરવા ન હોય એમ પોતાની જગાએ આવી દફતર પાટી ઉપાડી લઈ શિક્ષકને સલામ ભરી ચાલતો થયો. રસ્તે માસીનું બારણું ઠોક્યું, પણ માસી છેક રસોડામાં તે સંભળાયું નહીં, એટલે થોડી વારમાં જ— ઉસ્કેરાયલો હોવાથી કંટાળી ગયો, અને આવ્યો ઘેર.

આજે રસોઈ ડોસીને કરવાની હતી, તે પણ રસોડામાં હતાં. જહાનાકાકા હજી હાઈસ્કૂલમાં હતા, કુળી તેની નિશાળે હતી. પરસાળમાં બાપા હીંચકે છાપું વાંચતા હતા. મુકુલ પગથિયું ચઢી ચાંભલે અઢલીને ઉભો. બાપા પાસે જવાની ને છૂટથી બોલવાની ટેવ નહીં. ઉસ્કેરાયલો હતો, માથામાં દુઃખતું હતું, તેમાં આમને શું કહું? કેમ કહું?— એ ગભરામણ પણ ભળી, અને એણે રડી દીધું. “કોણ— મુકુલ? અત્યારે ક્યાંથી? નિશાળે હજી ગયો જ નથી કે શું?” આ નવું વધારે ખોટું આળ આવતાં મુકુલ ચાંભલે સરી એસી જ ગયો, અને “મા, મા, બહુ દુખે છે રે!” એમ મોટેથી રોવા લાગ્યો.

બાપા હીંચકેથી ઉઠ્યા. એમને કોણ જાણે કેમ ઢોંગનો જ વહેમ આવ્યો. પાસે આવતા ધમકાવતા બોલ્યા : “બોલ, બોલ, રડે છ શેનો? નિશાળે નથી ગયો?” મુકુલ માથું બે હાથ નીચે ધાલી મોટાં હુસ્કાં વચ્ચે “બહુ દુખે

જ્યું. મુકુલને આંસુ આવ્યાં, અને લોહીનાં ટીપાં બંડી ઉપર પડતાં તે રોવા લાગ્યો; પણ રોતારોતાં એ હઠ છોડી નહીં. “મહેને મારો છ શેના, સાહેબ, મારો જેનો વાંક હોય તેને. હું શેનો કહું?”—હુસ્કાં તાણતો પણ એ આઠ વર્ષનો બાળક એ જ મર્દ જીકરને વળગી રહ્યો.

શિક્ષકે તેને પાણીના નળ આગળ લઇ જઈને લોહી બંધ પાડ્યું. બંડી ઉપરના ડાઘ ઘોઘ આપ્યા, પાણી પાછા છાનો રાખ્યો, અને પોતાના રૂમાલથી તેનાં આંખમાં લૂછ્યાં. પરંતુ એની હિંમતની તેમને કદર હતી જ નહીં, વળી હવે તો આટલી સેવા એની કરી તે એણે ગુણ જાણવો જોઈએ એમ પણ માની લીધું, અને શરી પૂછવા લાગ્યા. મુકુલ કહ્યો જ નહીં. શિક્ષક કહે, “હજી નથી માનતો તો જા ધરે, આજનો દિવસ તને વર્ગમાંથી કહાડી મુકું છું. આજે જ હું વર્ગનો વિષય પૂરો થતાં ગુનેહગારને પકડી કહાડીશ; પણ તું જ સૌથી વધારે વાંકમાં હજીશ, તો તને વધુ શિક્ષા નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક કરશે સોમવારે”. મુકુલને ખબર નહિ કે આવા પ્રસંગમાં તેણે જ તુર્ત જ શિક્ષક પાસે ફરિયાદ કરવા જવું જોઈતું હતું. એના મનમાં એટલું જ બેસી ગયું હતું કે અટક્યાળું કર્યું તે પેલાનો વાંક ખરો, પણ હસી પડ્યો હું તે ય એનો વાંક? વળી મહારાથી હસી પડાયું તેમાં મહારો પણ શો વાંક? માથામાં એક આંગળું પડી રહ્યું હતું ત્યાં કંઈક બળતું પણ

મુકુલ

હતું અને પોતાને વગર વાંકે આમ કહાડી મુક્યો તે બહુ સાલ્યું. ફરીને રડવું છેક ઓઠ સુધી આવ્યું, પણ તે એણે દાખી દીધું, અને જાણે કંઈ જ પરવા ન હોય એમ પોતાની જગાએ આવી દફતર પાટી ઉપાડી લઈ શિક્ષકને સલામ ભરી ચાલતો થયો. રસ્તે માસીનું બારણું ઠોક્યું, પણ માસી છેક રસોડામાં તે સંભળાયું નહીં, એટલે થોડી વારમાંજ— ઉશ્કેરાયલો હોવાથી કંટાળી ગયો, અને આવ્યો ઘેર.

આજે રસોઈ ડોસીને કરવાની હતી, તે પણ રસોડામાં હતાં. ન્હાનાકાકા હજી હાથસ્કૂલમાં હતા, કુળી તેની નિશાળે હતી. પરસાળમાં બાપા હીંચકે છાપું વાંચતા હતા. મુકુલ પગથિયું ચઢી ચાંભલે અઢેલીને ઉભો. બાપા પાસે જવાની ને છૂટથી બોલવાની ટેવ નહીં. ઉશ્કેરાયલો હતો, માથામાં દુઃખતું હતું, તેમાં આમને શું કહું? કેમ કહું?— એ ગભરામણ પણ ભળી, અને એણે રડી દીધું. “કોણ— મુકુલ? અત્યારે ક્યાંથી? નિશાળે હજી ગયો જ નથી કે શું?” આ નવું વધારે બોલું આજ આવતાં મુકુલ ચાંભલે સરી બેસી જ ગયો, અને “મા, મા, બહુ દુખે છે રે!” એમ મોટેથી રોવા લાગ્યો.

બાપા હીંચકેથી ઉઠ્યા. એમને કોણ જાણે કેમ ઢોંગનો જ વહેમ આવ્યો. પાસે આવતા ધમકાવતા બોલ્યા : “બોલ, બોલ, રડે છ શેનો? નિશાળે નથી ગયો?” મુકુલ માથું બે હાથ નીચે ધાલી મોઠાં ડુસ્કાં વચ્ચે “બહુ દુખે

છે રે !” એમ બોલતો હતો. બાપાએ હાથ ખેંચ્યો અને ફરી કહ્યું, “નિશાબે નથી જવું ? જવું જ પડશે !” મુકુલ ઉભો થતાં દુઃખતું તેના ઉપર ખીજે હાથ ઢાંકી તુટક બોલવા લાગ્યો : “ગયો તો, બાપા પણ શિક્ષક ગુસ્સે થયા ને મ્હને માર્યો તે દુઃખે છે રે, અરર, બહુ દુઃખે છે રે !” હજી એ બાપાને શું દુઃખે છે તે તપાસ કરવાનું સુઝ્યું નહીં. તે કહે, “વાંક વગર મારે ? ત્હારો જ કંઈ વાંક હશે. પણ તું અહીં કેમ ન્હાસી આવ્યો ?” ડોસી રસોડામાંથી હાથ ધોઈને આવ્યાં. તે કહે, “બંડી કઢાડી નાખ, હું ન્હાયલી છું, ને આમ આવ. જોઈ શું દુઃખે છે ?”

પોચા દિલનાં બૈરાં છોકરાંનું ઉપરાણું લે તેની બાપાને ચ્હીક હતી. તે બોલ્યા, “દુઃખે શેનું, બા ? એ તો ન્હાસી આવ્યો છે, તે ફેલ કરે છે.—બોલ રે લુચ્યા, ન્હાસી કેમ આવ્યો ?”

મુકુલ હુસ્કાં ખાતો હતો તેથી શિક્ષકે ધોલ મારેલી ત્યાં શળ પણ થવા લાગી. તે પાછો બેસી જવા ઇચ્છતો હતો. બાપાએ કાંડું ઝાલેલું તેમના હાથ ઉપર પોતાનો ન્હાનો હાથ મુકી હતી તેટલી શક્તિ ભેગી કરીને તેણે જવાબ દીધો : “ન્હાસી નથી આવ્યો, શિક્ષકે જ કહ્યું—કહ્યું—કહાડી મુક્યો.” એટલું મહાપ્રયત્ને બોલતાં જ તે હાથ છોડાવીને બેસવા ગયો. ત્યાં બાપાએ તેને છોડી દીધો તે આંચકો વાગ્યો, કે હાથ મુકતાં તેમણે ધક્કો પણ માર્યો, કે મુકુલ

મુકુલ

જ એસતાં લથડ્યો, એ કંઈ સમજાયું નહીં, અને થયું એવું કે એસી જવા જતાં એ પડી ગયો. જ્યાં વાગ્યું હતું ત્યાં જ ફરીને કુંભીની ધાર વાંગી, બોચી પગથિયાના પથરમાં અડળાઈ, અને એ ચોકમાં ઢગલો થઈને પડ્યો, તથા એ બેભાન લોથ જેવા શરીરના માથામાથી એ ઠેકાણેથી લોહીની ધારા ચાલી.

ડોસી ન્હાયલાં રહેવું હતું તે ભુલી ગઈ. મુકુલને પોતાના બેભાનમાં લઈ લીધો. બાપાની ચીડ પણ શરમ અને ભયના એવડા મારથી મરી જ ગઈ.

પાસે જ મોટા રસ્તા ઉપર એક દાકતરનું દવાખાનું હતું. દાકતર ઘેરથી ચાલ્યો આવીને પોતાની ટેબલે એસવા જાય છે ત્યાં જ મુકુલના બાપા એને મરણતોણ છોકરા પાસે તેડી લાવ્યા. લોહી વહેતું બંધ પાડી, બધું ઘોષ, કાન પણ એણે તપાસ્યા. એક કાનમાંથી રહેજ લોહી નીકળ્યું હતું તે પણ ઘોષ નાખી, પાટા તૈયાર કરતાં કરતાં બેચાર સવાલ પૂછ્યા. બાપરીમાં ખડેલો (શિક્ષકની આંગળીનો) સોલ બતાવ્યો. ત્યારે બાપાએ કહ્યું, “શિક્ષકે માર્યો અને કહાડી મુક્યો એમ કહેતો હતો.” “પછી તે ઉપર બીજી વાર આ ત્હમે માર્યો?” ડોસી કહે, “ના, ના, થાંભલે ઉભો ઉભો થાકી ગયો, માથાની શળ પણ રહેવાઈ નહીં; અને એસવા જતાં તંમર આવી તેથી આ કે કુંભીની કેર પેસી ગઈ, અને આ પગથિયે અડળાઈને પડ્યો.”

‘બરાબર’ દાકતરે કુમ્ભીની કોર ઉપર આંગળી ફેરવાને સુધી જોઈ, માથાનો તે ભાગ ફરીને સાર કરી ત્યાં ભૂંડી છાંટી, અને પછી દાંત ખોલી નાક બંધ કરી મુકલના કોઠામાં દવા ઉતારી દીધી. તે પછી પાટા બાંધ્યા અને પથારીમાં બરાબર ગોડવીને સુવાડ્યો. બરફ વગેરેની સૂચના કરીને ઉઠ્યો. ડોસી પૂછે, “આમ અવાચક ક્યાં સુધી રહેશે ?” દાકતર ગંભીર થઈ ગયો, “ચાર પાંચ મિનિટમાં જ હું આવી પહોંચ્યો એટલું બહુ જ સારું થયું છે. પણ ડોસીમા, સાંજે હું પાછો આવીશ ત્યારે કહી શકીશ. હમણાં તો શું કહું ? સાંજ પહેલાં પણ જો તાવ આવ્યો લાગે તો તુરત મળે એલાવજો. સાડા અગિયાર સુધી તો દુકાને જ છું.”

૩

સાંજે દાકતર પાછો આવ્યો ત્યારે મુકલ એ ને એ સ્થિતિમાં હતો. હાલ્યો સરખો નહોતો. દાકતરે નાડી અને શ્વાસ તપાસી જોયાં, અને આનંદમાં આવી ગયો. “ડોસીમા તહમારાં પુણ્ય બહુ જબરાં છે. હવે તાંવ કદાચ ને આવે તો થ ચિંતા નહિ. આવી મરણતોલ ધન થઈ છે, પણ આ કુલ જેવી કાયામાં કુદરત સો યે સો વસા પોતાની અજબ શક્તિઓ અજમાવી રહી છે.” ડોસી કહે, “હા ભાઈ, હું પણ જોઈ રહી છું. રામ રાખે તેનો વાળ પણ વાંકો થતો નથી. મૂર્છા વળી ગઈ છે, હવે તો મહાનિદ્રામાં જ છે.” દાકતરે મુકલને તળિયે રહેજ પીછું અડકાડી નેયું. પગ

આપોઆપ જરા હાલ્યો. બીજી વાર જોયું; ખાનરી થઈ. “ખરી વાન, માજી, આમ ક્યારથી હશે?” ડોસી કહે, “ચાર વાગ્યા સુધી ચહેરા ઉપર ઝાંખ હતી. હવે પાછું આખે શરીરે ઝોનું પૂરું તેજ આવી ગયું છે.” માસી પણ પાસે બેઠી હતી, તેણે પૂછ્યું, “બે ચમચી દૂધ રેડીશું?” દાકતરે ઝોક, હલેળીઓ, અને પેટ ધારી ધારીને અને આંગળી દાખી દાખીને જોયાં. પછી કહે, “જરૂર જણાય છે ખરી, પણ ઉભાં રહો, હું દવા લઈ આવું.”

* * * *

શુદ્ધ એકાદશીની રાત હતી. ચંદ્રનાં અર્ધથી મોટેરું બિંબનું અજવાળું બરાબર મુકુલના મો ઉપર પડતું હતું. ડોસી પાસે જ કોથળા ઉપર જરા આડી થઈ હતી. માસી બેઠી હતી. બીજી બાજુએ કુળી પણ એક ઉંઘ કહાડી આવીને બેઠી હતી. નવી અસ્પૃશ્ય હોવાથી હીંચકે પડેલી જરા જરા ઘોરતી હતી; પણ એ નિયમિત અને અતિ નાજુક ઘોરણુ શાંતિની મધુરતામાં કંઈક ભાત જ પાડતું હતું. ત્યાં કુળીએ જોયું અને સાંભળ્યું; માસીએ પણ.

રાતની શાંતિ બધે જામી ત્યાં મુકુલને સ્વપ્ન શરૂ થયું હતું. પાંચપંદર છોકરાઓ સાથે એ બેલતો હતો, ત્યાં જાણે એનો પગ સર્યો. થોડે સુધી ઘાસમાંથી જ સરતો સરતો એ હલો થવા ગયો ત્યાં એકદમ ધાર ઉપરથી જઈ પડ્યો. ઝા-

, હીમાં. પણ પડતાં પડતાં એક આંખાના ઘુમટમાં ઝીલાઈ ગયો. એના આઘાતથી બેચાર ઝીણી ડાળીઓ ભાંગી હશે, પણ એક મોટી ડાળ એના હાથમાં આવી ગઈ, જે ઝાલીને તે એના ઉપર ચઢી બેઠો. જુલે છે તો ચોતરફ ઝાડ જ ઝાડ. પણ તેમના બધાં ડાળ પાંદડાં પારદર્શક, એટલે ખુલ્લી જગા હોય એમ તે બધું જોઈ શકતો. જે ડાળીએ તે બેઠો હતો તેને એક અશોકની ડાળ અડકતી હતી. મુકુલ આંખેથી અશોક ઉપર ગયો, અને ત્યાંથી જંબુડા, આમલી, કોહી, ખીલી, બકુલ, એમ પંદરવીસ ઝાડ ઉપર થઈને તે એક નવાં જ ઝાડ ઉપર આવ્યો. તેની ડાળો શેરડીના અતિશય જાડા સાંઠા જેવી હતી અને પાંદડાંને ઢેકાણે તેને ડુલો હતાં. પાંદડાં કે ડુલ તોડીને લેતાં હાથમાં ગોળ ફળ જેવાં થઈ જતાં, અને દડા જેટલાં મોટાં પણ સ્વાદમાં શેતૂર જેવાં લાગતાં. મુકુલ આ વીસ શેતૂરો મળીને એક થયું હોય એવું અને વળી ગોળ ઘાટનું, જોતાં પાંદડું, અડતાં ડુલ, અને ખાતાં ફળ, તેને ખાવા લાગ્યો. તોડતો જાય અને ખાતો જાય ! ખાતાં ધરાયો ત્યાં એણે એક ન્હાની ડાળખી તોડી તોડીને ચૂસી, પાતળી કાતળીઓ ચૂસતો જ ગયો, તેનો રસ એને શેરડીના રસ જેવો લાગ્યો. કાણુ જાણે કેટલી ડાળખીઓ ચૂસી હશે. પછી એને તરસ લાગી. નીચે આધે એક વ્હોળેયું ખળખળ વહી રહ્યું હતું. અને તેની વચ્ચે એક ગોળાકાર કુંડ જેવું દેખાતું હતું. એ કુંડના પાણીમાં જાણે ચંદ્ર પોતાનું મોં જોઈ-ઘોઈ

મુકુલ

રહ્યા હતો. અને તેમાં વચ્ચેથી-ચંદ્ર પ્રતિબિમ્બના મૃગલાંબન
માંથી-એક એકલનાળ એકલપુલ પોચાણું ઉચું હતું. ઝરણાના
આલ ધક્કાથી નાળ ભાંગી પડે એટલી બધી નાબુક હોવાથી
તેના રક્ષણને માટે જ જાણે આસપાસ આલવાલ-કુંડ-ચવામાં
આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. ડાળે બેઠેલા મુકુલની નજર
એ ચંદ્ર-મૂલ એકલનાળ એકલપુલ પોચણી ઉપર ફરી જ ગઈ.
તે પુલમાંથી જાણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રશ્મિતંતુ નીકળી લાંબા
થતા એની પાંપણોએ વળગ્યા, અને એ તંતુઓનો ખેંચાયેલો
તે ધીમેધીમે ઝાડ પરથી સરી પડ્યો, ધીમેધીમે ઝરણ પામે
આવ્યો, ધીમેધીમે ઝરણનાં ચળકતાં પાણી ઉછાળતો ચાલવા
લાગ્યો, ધીમેધીમે કુંડને કાંઠે આવી ઉભો. ત્યાં એ એકલનાળ
પોચણી હાલી, ડોલી, જાણે એને એક ડગલું પણ આગળ
ઝરવાની મના કરતી હોય એમ. મુકુલે આજ્ઞા માની અને
એ ઝરણના વહનમાં ખેંચે પગ જરા આઘા ઠેરવી ટટાર
ઉભો. ત્યાં એક કૌતુક થયું. નાળ થોડીક કુંડનાં પાણીમાં
ઉતરી ગઈ, અને મુકુલ તરફ વળી-લચી પોતાના કુંડને
ઘરાબર મુકુલના મુખની સામે લાવી રહી. રશ્મિતંતુઓ ઉંચા
કુવારા પેઠે ઉડ્યા, અને તેમનું ગોળ પરિમંડલ રચાયું તે
વચ્ચે પુલ અને મુકુલનું મુખ આવી જતાં મુકુલની આંખ
નવી શક્તિથી ચમકવા લાગી, અને પોચણીના ઉત્તમોંગ
કુંડને તેણે પોતાની બાનું મુખ જ જોયું, પોતાની ઘણા
સમયથી વિંખૂટી પડેલી બા જ જોઈ, પવિત્ર, શાંત, હૈત

અને સ્મિતની તેજોમય મૂર્તિ. મુકુલે તેના પોપચાં ઉપર ચૂમી લીધી. બીજી લીધી. કુલે મુકુલના કપાળ ઉપર મધ્ય-ભાગે ચૂમી કરી. પછી તેના માથામાં બે દેકાણે ઘા હતા તેને એ કુલ જરાક અડક્યું. એ ચૂમી અને એ સ્પર્શસુખથી મુકુલની રોરગમાં અમી રેડાયું. તેના મુખ ઉપર તેની આખી કાયા ઉપર અલૌકિક સ્મિતના કિરણ કુવારાની ધારાઓ પેઠે પ્રકરી રહ્યાં. અને તેના આત્માના ઉડાણમાંથી મીઠો, મૃદુ, મંજુલ સ્વર નીકળ્યો. “બા, ત્રીજી ચૂમી લઉં?”

કુળીએ અને માસીએ નિદ્રાવરથ બાળકની પથારી આગળ બેઠાં બેઠાં મધરાતના શાંતિસાગરમાં એ જોયું, એ સાંભળ્યું. માસીએ કુળી સામે જોઈને પોતાના બોઠ ઉપર આંગળી મુકી. કુળીને એવી સંજ્ઞાની જરૂર જ ન હતી. પરંતુ બેમાંથી એકે બીજું કંઈ પણ જોવા સાંભળવા પા-મ્યાં જ નહીં.

એકલનાળે પોતાના કુલને પાછું બેઠ્યું. કુલ અને મુખની આસપાસનો રશ્મિગોળ આછો થયો, પણ તે વેરાતા પહેલાં કુલની પાંદડીઓમાંથી મુકુલને જવાબ મળ્યો. “ના, બેટા. કુંડમાં પડ્યા પછી જ ત્રીજી ચૂમી લેવાય, અને ત્યારે કુંડમાં પડવાને વાર છે. હજી ત્યારે મોટા થઈ ત્યારે બાપા-ની, કુળીની, અને ત્યારી નવી બાની સેવા કરવાની છે; જે સેવા મહારે કરવાની અધૂરી મુકીને હું અહીં આવતી રહી છું તે. જા બેટા પાછો : મહારા આશીર્વાદ.”

મુકુલ

મુકુલ સાંભળી જ રહ્યો. તેને જરા પણ દુઃખ કે
ગ્લાનિ થઈ નહીં. રશ્મિમંડલ ઉઠ્ઠી રહેતાં તેનાં પોપચાં
ઢળી ગયાં અને તે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો.

*

*

*

*

રહવારે પાછા દાકતર આવ્યા. માસી કહે, “પાટા
ઉખેડી જોશો ? ધા રજાવાની તૈયારી હશે.” “વાર રે,
જહેન, તહમારા મોંમાં સાકર. પણ તહમે બહુ જ આશાવાદી
છો. અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે બહુ ઉતાવળ
કરવા જાય તે પાછો પડે.” પરંતુ પછી દાકતરને દર્દીની
હાલત જોતાં એટલો તો મુઘારો લાગ્યો કે તેમણે પાટા
ઉખેડ્યા જ. બોચી આગળનો ભાગ હજી છેક જ પોચો
હતો. ફરી પાટા બાંધે છે એટલામાં તેની બેચથી મુકુલે આંખ
ઉઘાડી, અને બોલ્યો, “મા, મ્હને પાણી પાવ.” ત્યાં
એણે માસીને જોઈ અને તેની તરફ પાસું ફેરવવા ગયો.
દાકતરે તેને સંભાળીને પાસુ ફેરવાવ્યું. ડાસીમા બહેલાં બહેલાં
ફૂંધ લાવ્યાં તે દાકતરે બહુ જ થોડે થોડે પાચું. પછી મુકુલ
એટો થવા જતો હતો, તે ન થવા દેતાં એને પાછો તકિયા
વજેરે થરાબર ગોઠવીને સુવાડ્યો. મુકુલ સૂતો અને સૌ
સાંભળે એમ બોલ્યો. “બાપા, બા કહે છે મ્હારે તહમારી,
કળીની, અને નવી બાની સેવા કરવી. શી સેવા કરું ?”
બાપાની આંખમાંથી બોર જેવાં બે આંસુ પડ્યાં. માસી

અને દાકતરે સાથે જ જવાળ દીધો: “ આ ઘડીની સેવા એ જ કે પાછો ઉંઘી જા. ”

*

*

*

*

પૂનેમ સુધીમાં મુકુલ સાવ સાજો થઈ ગયો અને નિશાળે જવા લાગ્યો. પોતાના સ્વપ્નની વાત એણે કહી તો એ જ જણતે, પણ તેના જ સંસ્કાર એનું આખું જીવન અને ચારિત્ર્ય ઘડવામાં મોટું બળ નીવડ્યા.

પેરિસના ત્રણ છોકરા

નોંધ

૧. ઇંગ્લેન્ડ ઉપરથી, એપ્રિલ કે ૧૮૮૯ થી દર સુધીમાં યુરોપના કોઈ પ્રખ્યાત ગવૈયાનું મોત થતાં તેના જીવનચરિત્રને લગતી નોંધો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયેલી તેમાંથી Bombay Gazette કે Advocate of India માં કોઈ ઉતારો આવ્યો હશે તેની જાપ સ્મૃતિમાં રહી ગયેલી, તે ઉપરથી.

૨. પ્રથમ પ્રકટ, જ્ઞાનદર્શન, કાર્તિક વિ. સ. ૧૯૪૯ ના અંકમાં, પૃ. ૧૩ થી ૧૫.

૩. આ દુકાની વાર્તા વિશે બીજું નોંધવા જેવું એ છે કે સ્વ. જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીએ એ 'નવી' સરકારી

વાંચનમાળામાં લીધી [૧૯૦૮-૦૯], તે ઉપરથી મદ્રાસ ઇલાકામાં પણ કેાઇ શાળોપયોગી ચોપડીમાં કે છોકરા છોકરીઓને માટે પ્રકટ થતાં માસિકમાં તે ઉતારવામાં આવી, અને બંગાળીમાં “બાળબોધિની” નામે માસિક તેમજ “ચારિત્ર્યગઠન” નામે એક શાળોપયોગી ચોપડીમાં એ મદ્રાસી રૂપ ઉપરથી દાખલ થઇ. પછી સુરતના રા. રા. નટવરલાલ યુગચંદ વીમાવાળા એવી જ છોકરા છોકરીઓને સુજોધ મળે એવી ખરા બનાવે, વાર્તાઓ અને નીતિબોધ મિશ્રિત એક ગુજરાતી ચોપડી લખતા હતા, તેમણે આ દુકાની વાર્તાને બંગાળી ઉપરથી ચોતાની ચોપડીમાં લીધી. રા. રા. વીમાવાળાને વિચાર થયો કે ચોતાની ચોપડી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટી પ્રકટ કરે તો ઠીક, એટલે એમણે ચોતાનો હસ્તલિખિત ફૂલસ્કેપ ચોપડો મળેને જોવા મોકલ્યો (૧૯૨૦] તેમાં આ વાર્તા જોઇ મે' એમને પૂછ્યું, અને આ મહારી કૃતિનો ઉપર પ્રમાણે હિંદની ભાષાઓનો પ્રવાસ મહારા જાણવામાં આવ્યો.

દર્શનિયું

પેરિસના ત્રણ છોકરા

વર્ષાદ રહી ગયો. પણ રાત જહેલી અને અંધારી ઘોર
જામી. સીન નદીના પૂલ ઉપર ફાનસ હતાં, પણ પૂલ ઉપર
ચાલતું માણસ ફાનસ નજીક આવે ત્યારે જ દેખાતું. એ પૂલ
ઉપર એક નિર્ધન અપંગ ડોસો ધીમેધીમે ચાલતો હતો.
તેની બગલમાં એક જેવી તેવી વાયોલિન (violin) હતી,
અને પૂરાં વસ્ત્ર પહેરેલાં ન હોવાથી ત્હાડમાં તે ધ્રૂજતો હતો.
પૂલ વટાવી તે એક મોટાં સુંદર મકાનોવાળી શેરીમાં આવ્યો.
ઉંચે બારીઓમાંથી ચક્ર અને ફરફરિયાં ભેદીને રોશનીના
ફિરણો અને મોજશોખમાં પડેલાં માણસોના આનંદી સ્વર
અને ગાનના સૂર આવતા હતા. એ બારીઓ તરફ થોડી

વાર જોઈ રહી ડોસાએ પોતાનું દીન વદન નીચું નમાવ્યું, અને એક ખુણાના અંધકારમાં જઈ પાટી બાંધેલી ગટર (gutter) આગળ ઉભો રહ્યો અને વાયોલિન વગાડવા લાગ્યો. પૈસાની તેને જરૂર હતી અને ગાનવાદન શિવાય કમાણી કરવાનું બીજું સાધન તેની પાસે હતું નહીં. જુવાનીમાં તે એક નટ્યમૂમાં હતો અને ગાઈ બજવી સારું જાણતો, પણ હાલ તેની વાયોલિન સારી ન હતી, હાડ બહુ વાતી હતી, અને વળી તેનું હૃદય છેક નિર્બલ અને ઉદાસ થઈ ગયું હતું, એટલે ગાયનમાં તેનું ધ્યાન બહુ વાર રહ્યું નહીં, વાયોલિન ધીમી અને ખેતાલ બોલવા લાગી, અને તેની આંખમાંથી રહી રહીને એકેક મોટું ટીપું ટપકવા માંડ્યું.

આસપાસ બારીઓ ઉઘાડી હતી અને રસ્તા ઉપરથી વખત એવખત ગાડીઓ જતી આવતી હતી. પણ ગંભીરમાં પડેલાંના, અથવા તો ઘેર કે કોઈ મોજગાહે પહોંચી જવાની ઉતાવળ વાળાના, ખેપરવા કાનમાં દુઃખીનો અવાજ ક્યાંથી પેસે! આપણા અપંગ ઉપવાસી અને આકૃતના ભાર તજે દબાઈ ગયેલા ડોસાનું ગાનવાદન પણ ઘડી વારમાં ઉભરાતાં આંસુ અને ઉપરા ઉપર આવતા નિસાસાને લીધે બંધ પડ્યું, અને કોઈ અણધાર્યો હાથ એની મદદે ન લંબાત, તો આવી રાતના ઠારમાં એ બીચારો આ ગટર આગળ જ શિંગડું થઈ જત.

એવામાં એક પાસથી ત્રણ ખૂબસુરત નવજુવાન છોકરાઓ દોડતા, એકબીજા સાથે મસ્તીતોશાન કરતા, અને

પૅરિસના ત્રણ છોકરા

હસતા હસતા આવ્યા. એમાંના વયલાની અડધટમાં ડોસો આવી ગયો, અને તેની ફાટલી ટોપી એક તરફ ઉડી પડી, વાયોલિન ગટર પર પડી ગઇ, અને તે પોતે ખીચારો ખૂણાની દિવાલમાં અફળાયો. છોકરો પણ પડતો પડતો રહ્યો અને અંધારામાં તેને કંઈ સુઝ્યું નહીં એટલે તે ગાળ દેવા જતો હતો, ત્યાં તેણે એ બુઝાનું લંબાતું હુસકું સાંભળ્યું. તે પાછો વળી ખૂણામાં આવ્યો અને ડોસાને ઉઠાડ્યો, અને એનું જોઈને એના બે ભાઈબંધ પણ પાસે આવ્યા. બીજા છોકરાએ ટોપી આણી આપી અને માશી માગી, અને ત્રીજો વાયોલિન ઉંચકી લઈને આવ્યો અને તે પાછી આપતાં ખપ્પર પૂછવા લાગ્યો કે કંઈ ખીજ ધળ તો નથી થઇ. ડોસો એકથી બીજા તરફ જોવા લાગ્યો અને ચિત્તભ્રમ થયેલા જેવો દેખાયો, પણ આ ત્રણેની માયાળુ રીતભાતના જવાબમાં થોડી વારે એના મોંથકી “મહારી છોકરી-મહારી વાયોલિન-છોકરી-અરે દૈવ!” એવા એવા ભાગ્યાટુટયા શબ્દ નિસાસા સાથે નીકળવા લાગ્યા. છોકરાઓને ખરેખર દયા આવી, અને તેમણે એનાં ફાટયાંચુટયાં કપડાં અફળાઇ પડ્યો તે ખરડાયાં પણ હતાં, તે સાફ કરતાં કરતાં મીઠાશથી પૂછીપૂછીને એની બધી હકીકત જાણી લીધી. એની એક ને એક છોકરી વીયના (Vienna) માં ક્ષયને આજ્ઞા મરવા પડી હતી અને તેની પાસે જવાને રસ્તાખર્ચ માટે પણ ડોસા કને એક પૈ સરખી ન હતી. દીકરીની હાથમાં ડોસાએ ત્રણ

લાંબણ કરી હતી, અને આજે છેક લાચાર ખની જે મળે તે પૈસા કમાવાને માટે ગામવગાડીને ભીખ માગવાનો નીચ ઉધમ કરવા પણ તે તૈયાર થયો, ત્યાં તો પાછલા પ્હોરથી પવન ફુંકાવા લાગ્યો અને ઠંડો થઇ ગયો, વાદળાં ચઢી આવીને ઝાપટાં પડવા લાગ્યાં, અને આ અત્યારે વાયોલિન પણ પાડી ગટરમાં ફૂટાઇ નકામી જેવી થઇ ગઇ.

હકીકત સાંભળીને અને ખુદ્દના તનમનની સ્થિતિ અને વેદના જોધને ત્રણે વિચારમાં પડ્યા. ત્યાં જરા વારમાં સૌથી મોટાએ આદ્ર અવાજે પણ તેજોમય આંખે ત્રીજા છોકરાને કહ્યું, “લાલ, લાવ તો હારી વાયોલિન.” એણે તાર મેળવ્યા એટલામાં ખંતે એનો મનસુખો સમજી ગયા. લાલે પોતાના હાથમાં ડોસાની ટોપી લીધી, અને વચલા છોકરાએ પોતાનો કંઠ વાયોલિન સાથે ભેળવ્યો અને ગાનવાદન શરૂ થયું. ત્રણે સંગીતના સારા અભ્યાસી હતા અને ઉસ્તાદી મેળવવાને માટે પેરિસ આવેલા હતા. નહાની ઉંમરના છતાં પણ તેમની સંગીત અને નાટકશાળાઓની દુનિયામાં ખ્યાતિ થવા લાગી હતી. આજ રાતે મનોવૃત્તિને અનુસરીને એમનું ગાયન ખૂબ ખીલ્યું. ડોસાને જુવાનીમાં ગાયનનું સારું તાન હતું. આ છોકરાઓ આમ શું કરવા કરે છે તે તો એ ન સમજ્યો, પણ એમના મનોહર ગાનવાદનથી એનું દુઃખ ધીમે ધીમે પાછું હઠ્યું અને ચિત્ત ગાયનમાં જ પરોવાતું ગયું. ગઇ સાંજે જ પેરિસમાં એક.

પેરિસના ત્રણ છોકરા

સુંદર સંગીતનાટક ભજવાયું હતું તે ખુલ્લા પ્રયોગે જ અત્યંત લોકપ્રિય થઈ ગયું હતું. આ નાટકનાં જ ગાયનો આ છોકરાઓએ એક પછી એક ઉપાડ્યાં; અને લાંબી શેરીની ઉંચી ભીંતો વચ્ચે, ઝૂઝતાં વાદ્યોની છત તળે, નવજુવાન કંઠ અને ગગનટોચ ભેદતાં પણ મૃદુતાને ન છાંડતી તંત્રીનાં સુંદર આંદોલનો વિશે કુદરતે પણ વિશેષ સુંદરતા પૂરી.

પેરિસના શોખીન શહેરમાં અને આવે વખતે આવાં અસાધારણ ગાયનને લીધે દરેક મિનિટમાં જ ગાડીઓ રસ્તામાં ચોભવા લાગી, બારીઓમાંથી સ્ત્રીપુરુષોનાં ડોકાં દેખાવા લાગ્યાં, અને બંધ બારીબારણાં પણ ખુલવા લાગ્યાં. જુવાનોએ ત્રીજીએથું ગાયન માંડ્યું ત્યાં તો વાએ વાત ચલવી અને આખી શેરી કામકાજ પડ્યાં મુકી આમને સાંભળવામાં પડી; ગાડીઓમાંથી ને બારીઓથી તાલ અપાવા માંડ્યા, તાળીઓ પડવા લાગી, અને શોખીનો તરફથી પોતપોતાનાં પ્રિય ગાયન સંભળાવવા માટે સૂચનાઓ પણ થવા લાગી. અર્ધો કલાક થયો, પોણો કલાક થયો, કલાક થવા આવ્યો. હોસાની ફાટલી ટોપી સોના અને રૂપાનાણાથી છલકાઈ ગઈ; ખીજા અર્ધો કલાકમાં એ જુવાનોની ત્રણ ટોપીઓ પણ ભરાઈ ગઈ.

મોટા છોકરાએ વાયોલિન બંધ કરી. ત્રણે બુદ્ધિ પાસે આવ્યા અને ટોપીઓમાંનું નાણું એનાં ગળવાંઓમાં મૂકે મૂકે ભરવા લાગ્યા. એના મંદ મગજમાં તો હજી એમના

છેલ્લા ગાયનના સુર રમતા હતા. તે આ શું થાય છે તે જ્ઞેતાં ચમક્યો, એમના હાથ ઝાલવા ગયો, પણ એ ધરડા હાથે કરીને છ હોંસીલા અને નવજુવાન હાથ શી રીતે ખાળી શકે ! છોકરાઓએ ચારે ટોપી સપાટામાં ખાલી કરી અને પછી મૂગે મોંએ પીક ફેરવીને જવા માંડ્યું. એઓને ખરેજ જતા રહેતા જોઈ ડોસાએ છેલ્લાની બહાંચ ઝાલી લીધી અને સવાલ પૂછ્યો, “ભાઈ, તહમારું નામ ?”

જરાક ખંચાઈ ગંભીરતાથી તેણે જવાબ દીધો: “શ્રદ્ધા !”

ડોસાએ બીજા તરફ જોયું, “ભાઈ, તહમારું ?”

“આશા !”

અને ડોસો ત્રીજા સામે જુવે છે ત્યાં તે બોલ્યો, “કુરુણા !” *

ડોસો બીચારો ઘુંટણે પડી કરગરવા લાગ્યો: “મહારી છોકરીનો જન આપનારા ! નામ તો તહમારાં કહેતા જાવ, હું અને તે કેનો આભાર માનિયે ?”

મોટા છોકરાના મુખ ઉપર સ્મિત ફરક્યું. આઠાં થતાં પાદળવાળા આકાશ તરફ તેનો જમણો હાથ સ્હેજ ઉંચો થયો, અને તે પ્રસન્નકંઠે બોલ્યો, “આભાર ધરવરદેગારનો !”

* Faith, Hope, અને Charity એ ત્રિપુટીમાં ત્રણે શબ્દ મનની સ્થિતિઓના વાચક છે.

પેરિસના ત્રણ છોકરા

ત્રણે જુવાનો ઉભરાતા આનંદ સાથે વેગથી દોડી ગયા. “કેવા ખૂબસુરત છોકરા !” “શું સુંદર ગાયન !” “પેલી ચીઝ તો નાટકશાળા કરતાં પણ અચ્છી ગાઇ !” વગેરે વચનો બોલતાં બોલતાં શોખીન નરનારીઓ વીખરાયાં, ગાડીઓ ચાલી ગઇ, અને બારીબારણાં બંધ થયાં. શેરી પાછી હતી તેવી બની રહી. થોડી વારે વાદળાંમાંથી નીકળતા સૂરને અજવાળે હોસો સીન નદીનો પૂલ ઓળંગી ગયો.

પૃષ્ઠ ૫૦ થી ચાલુ.—

Tennyson કૃત Princess સર્ગ રૂબ ને આરંભે Sweet and Low, sweet and low એ સંગીત કાવ્યનો અતુવાદ મે મંદાકાન્તા અને અભ્યસ્ત મંદાકાન્તામાં કરેલો રૂબ-સુધાના એપ્રિલ, મે અને જૂન ૧૮૯૯ના સંયુક્ત અંક માં પ્રગટ થયો હતો: (પૃ. ૮૬—૭); ભાષાકારમાં એછાપ્યો નથી; એની ૩૭ કડીની ૫ મી પંક્તિ—“ ધરતીછેડો ધરનો નેડો”—છે. એ શબ્દો કે તેમાંનો ભાવ Tennyson ના મૂલ કાવ્યમાં નથી.

૨ પ્રથમ પ્રકટ વીસમી સદીના માર્ચ ૧૯૨૦ના અંકમાં, પૃ ૪૬૫થી ૮૯૧, ચિત્ર ૫.

ધરતીછેડો ધરનો નેડો

નોંધ

૧ ઇંગ્લેન્ડ ઉપરથી. જુઓ N. Hawthorne કૃત The
Threefold Destiny, A Fairy Legend. આ કતારનો
પ્રસ્તાવના ૩૫ પહેલો પેરા, આવી વાર્તાઓ કદા દૃષ્ટિએ નેવાની
છે તે વિશેનું એનું મત સૂચક હોવાથી, અહીં ઉતારું છું.

“ I have sometimes produced a singular and not unpleasing effect, so far as my

own mind was concerned, by imagining a train of incidents, in which the spirit and mechanism of the fairy legend should be combined with the characters and manners of familiar life. In the little tale which follows, a subdued tinge of the wierd & wonderful is thrown over a sketch of New England personages and scenery, yet, it is hoped, without entirely obliterating the sober hues of nature. Rather than a story of events claiming to be real, it may be considered as an allegory, such as the writers of the last (i. e. the 18th) century would have expressed in the shape of an Eastern Tale, but to which I have endeavoured to give a more lifelike warmth than could be infused into those fanciful productions. "

આમાં લગભગ તમામ વિગત નવી આપણા દેશકાળને બંધ એસતી કહ્યેલી છે, આખી વાર્તાને વિસ્તારી છે, એક બે મુદ્દામાં ફેરવી ચે નાખી છે, અને તો પણ આ કૃતિ એ હોથર્નની કૃતિની પુત્રી છે.

વધુ માટે જીવો પૃષ્ઠ ૪૮.

દર્શનિયું

ધરતીછેડો ધરનો નેડો

૧

નમતા પ્હોરના સુંવાળા તેજમાં એક કદાવર અને
વિશાળ ખભાનો જુવાન એક ગામના ઝાંપામાં પેડો. દૂર-
દૂરના દેશાટનથી તેની રીતભાત અને તેના આખા દેખાવમાં
કંઈકંઈ વિચિત્રતાઓ આવી હતી. તેના હાથમાંનો રાયણનો
સોટો વર્ષો પહેલાં આ ગામના પાદરેથી જ કાપેલો હતો.
પણ તે પછી તે એની સાથે કોંકેસસ પર્વતનાં ખરડનો
અને પોલાન્ડની નદીઓના કીચડનો ભોમિયો થયો હતો.
તેના માથા ઉપરનો ફેટો પાસેના શહેરની બાણીતી વણાટનો

જ હતો, પણ તે પછી તેણે એનું સાહારાના રણની બપો-
રની લૂથી તેમ આર્જેન્ટાઇન મેદાનોના રાતના દવથી જતન
કરેલું હતું. તેની કેડે ખોસેલી વાંકી કટાર શિરોહીની જ
હતી, પણ મોરોઝોના લૂંટારાથી તેણે એનો જન બચાવેલો
હતો. આપણા મુસાફરને હજી ત્રીશીના વાયરા વાયા ન
હતા. તથાપિ નાયગારાના ઘોઘ, મિસરના મન્વંતરજૂના
પ્રૌઢભવ્ય મિનારા, ઇસ્તમ્બોલની આલીશાન મસીદ, અને
જાપાનનું દાયજિંગુ દેવળ, સર્વની એને જાતમાહિતી હતી.
તે દેશદેશાવર આથડ્યો હતો, અને સમુદ્ર સમુદ્રનાં ન્હાના-
મોટાં ભાતભાતનાં વહાણ ખુંદી વળ્યો હતો. એટલે વર્ષોને
અંતે જ્યારે પાછો આપણો રખડેલ જીવાન પોતાના મૂલ
વતનમાં પેઠો, ત્યારે કુદરતી જ છે કે કોઈએ તેને એકાએક
ઝાળખ્યો નહીં, અને સૌની નજર એ નવતર જેવા અને
કાન્તિવાન માણસ તરફ કૌતુકે અને વિસ્મયથી ખેંચાવા
લાગી.

એ આમ ચાલ્યો આવતો હતો તેવામાં સામેથી
છેલ્લું બેડું ભરી લાવવા માટે કેટલીક ન્હાની મોટી ઉંમરની
સ્ત્રીઓ ઉતાવળે પગલે જતી હતી, તેમાંથી એક એની
પાસેથી નીકળી ત્યાં જ એ યુવતીના એડમાંથી સવાલ સરી
પડ્યો,—“કોણ હરિ-હરનારાયણ?” આપણા મુસાફરે
જેયું ન જેયું ક્યું; મોંએ આવેલા બોલ પાછા ગળી ગયો,
અને પોતાની ચાલ અટકાવી નહીં. પણ એનું મન બડબડ્યું,

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

“એ તો કમુ-કમળા જ હોવી જોઈયે. શી સુંદર ખીલી રહી છે !”

સાતઆઠ વર્ષનો થયેલો ત્યારથી જ બાળક હરિ અને આજના હરનારાયણના ચિત્તમાં કેણુ જાણે ક્યાંથી એક અજબ ગ્રાહ જડ થાલીને ખેડો. રાત અને દિવસ તેને એમ જ લાગે કે મહારું ભાવિ તો એર છે. ચોરા આગળ ચાલી રહેતાં આખ્યાનોમાંથી કે મંદિરમાં ગવાતાં સ્તવનોમાંથી, મેળામાં લલકારાતી લાવણીઓમાંથી કે ખેતરમાં લંબાવાતાં કવિતોમાંથી, ઝાંપા ખહારના ગોરખપીપળા નીચે ધૂણી ધખાવી ખિરાદરી જમાવતા બાવાઓના ચલમના ગોટેગોટ સાથે ગુંચળાં વળતાં દષ્ટાન્તોમાંથી કે ધર આંગણે ઠંડા પહોરમાં ફરીફરીને એકસરખા રસથી સંભારાતી કથાઓમાંથી, રાગ-રાણીની ગાથાઓમાંથી કે મેનાપોપટની કહાણીઓમાંથી,— પ્રભુ જાણે એ વિચારખીજ ક્યાંથી આવ્યું, ક્યારે પડ્યું, કેમ વધ્યું,—પણ, બસ, એના અંતરાતમાના પડેપડમાં બચપણમાંથી જ વસી ગયું, કે મહારા જીવનમાં ત્રણ એકથી એક અતેરા અદ્ભુત બનાવ બનશે જ બનશે.

૨

એક તો હું મહારા હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી પ્રિયતમા શો-ધીશ. હા, હું, આ હરિ, જરા મોટો થતાં આખી દુનિયા ફરી વળીશ. જેમજેમ મોટો થઈશ તેમ તેમ અવનવા દેશ

જોઈશ, જેમજેમ દેશદેશાન્તર આથડીશ તેમતેમ વધારે જીવાન થતો જઈશ; અને પછી મહારી ભરજીવાનીની કોઈ ધન્ય પળે કોઈ અજબ સ્થલમાં મળે મહારી એ હૃદય-રાણીનાં દર્શન થશે. તારામૈત્રક થતાં જ એ મળે એળખશે અને વરશે, હું પણ એને એળખીશ અને વરીશ. અમે એક ખીજને શી રીતે એળખીશું ? હા ! જો, હરિ, જો ! એ રમણીની છાતી ઉપર એક હૃદયના આકારનો અલંકાર જુલતો હશે. તે મોતી માણેક નીલમ મણિ હીરા ગમે તેના ભક્ષે હોય, ભક્ષે તે છોક એળા મૂક્યનો હોય; શુદ્ધ હૃદયના આકારનો હોય એટલું બસ. પછી તે જોતાં જ હું તેને વિનયથી પૂછી કરીશ. “ મુંદરિ, આ હૃદય પુરુષોના શોક-ભાર વહીવહીને થાક્યું છે; અહીં આ ત્હમારા નાજીક હૃદય ઉપર તેને વિસામું ? રજા છે ? ” તે વખતે એ મનમોહન દ્વાયતા કંઈક શબ્દથી તો કંઈક અણસાર વડે અર્ધઆખો જવાબ દેશે : “ ધન્ય ઘડી ! અહા પ્રીતમ, આપણે મળિયે છ તો આ પળે જ, પરંતુ હું આટઆટલા વખતથી આ અલંકાર પહેરી રહી છું, એ અભિજ્ઞાનથી ત્હમારી ખાતરી થવી જ જોઈએ, કે હું ત્હમારી જ વાટ જોતી હતી. ”

હરનારાયણના હૃદાકાશમાં બચપણથી જ ખીજે એક ભાવ એ જામી ગયો હતો કે આ દુનિયામાં કોઈ એક સ્થલે એક જગ્યા સંકાર દાટેલો છે, અને તે સ્થલ કોઈ મંગલ મુહૂર્તમાં એને એકલાને જ જણાવવામાં આવશે. દેશાટન

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

કરતો કરતો તે એ ગુપ્ત જગા ઉપર જઈને ઉભો રહેશે, કે તુરત એને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે તેની ચકિત થતી આંખ સામે એક હાથ તરી આવશે. એ ગેબી પંઝો આરસનો હશે કે પંચધાતુનો, પર્વતના મોટા ખડક ઉપર તેની એકાએક છાયા પડશે કે ઝાડઝુંડમાં તે આકસ્મિક દવની શિખાઓ રૂપે સળગી ઉઠશે, ભૂરા વાદળમાંથી વીજળીની ઝડપે ઉતરી આવતી પરીની તે શીતળ મેંદીચિત્રિત હાથેળા હશે કે સિયાહ પાતાળથી ઢાળ ભરતા કાળભૈરવનો તે લાલચોળ ધગધગતો થાપો હશે, તેની તેને પરવા ન હતી. પરંતુ તેને ખાતર જમા હતી કે કોઈ પણ અજબ જેવો હાથ તેના જોવામાં આવશે, જેની તર્જની એ ગુપ્ત લંડારની જગા તરફ તેની આંખ આગળ લંબાશે, અને તે તર્જની નીચે દેવવાણીમાં આદેશ હશે—“ સ્વ ન ખો દ ! ” પછી ખચ-પણનો હુરિ એ એના દિવાસ્વપ્નને આગળ વધારીને ધારતો કે હું એ મોટો થયેલો હુરનારાવણ મરદના પૂરેપૂરા બલથી એ જગાએ ખોદીશ, ખોદતાં ખોદતાં પરસેવાની નદીઓ બહોશે અને દિવસ ને દિવસ આંખના પલકારા પેઠે વહ્યા જશે, પરંતુ આખરે તેની શ્રદ્ધા અને મહેનતના બદલામાં એ એટલે હું સોનૈયા, લગડીઓ, માળાઓ, અને ઝવેરાતના ભરેલા ચરુ ને ચરુ એક સપાટે મેળવીશ.

બાળક હુરિના અનિવાર્ય ભાવિમાં ત્રીજો જે બનોવ બનવાનો હતો તે પુરુષાર્થને લગતો હતો. પોતે સિંહાસને

વિરાજ સૈકાઓ ટકે એવા રાજવંશનો પ્રથમ પુરુષ બનશે, કે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે લોહી રેડી રહેલી પ્રજાનો વિજયી સમરનાયક થશે, કે લોકોને વધુ નીતિમય કિમંગી અને સુખી બનાવનાર કોઇ નવા ધર્મનો પ્રવર્તક નીવડશે, તે એ જાણતો ન હતો. એ તો ભાવિમાં જે હોય તે! પરંતુ તેને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે એના અદૃષ્ટમાં કોઇ એક પણ એવી આવશે કે તે ક્ષણે ત્રણ ભવ્ય પૂજ્ય વડીલો એને મળવા આવશે; અને તેમાંથી જે મુખ્ય હશે તેનો દેખાવ જ મહાત્માના જેવો હશે; તેના હાથમાં વળી એક દંડ હશે, જે દંડ વડે હવામાં અમુક ચમત્કારિક જત્રાકૃતિઓ કરતો કરતો તે મહાત્મા હરનારાયણને કોઇ પ્રગલ્ભ મંત્ર કે પયગામ સંભળાવશે. અને જે હરનારાયણ તેને ધન તન અને મનની બધી શક્તિઓ વડે એકનિષ્ઠાથી રાતદિવસ અનુસરશે, તો તેનો આખો ભવ ડગલેડગલે સદુદ્યમની સીડીનાં પગથિયાં ચહોડતોચહોડતો કૃતાર્થ બની રહેશે.

૩

આ ત્રણ દિવાસ્વપ્ન હરિને એકસાથે કે પ્રથમથી જ સોળે કલા અંપૂર્ણ વિકસેલાં લાઘ્યાં એમ હું કહેતો નથી. હરિ જેમજેમ મોટો થતો ગયો તેમતેમ એ સ્વમાં પણ ખીલતાં ગયાં. અને આવા ત્રિવિધ રંગની ભલકના મોહમાં કિશોર હરિ મૂછનો દોરો ફૂટ્યો ન ફૂટ્યો ને પોતાના ભાવિને શોધવા અને ભેટવા નીકળી પડ્યો. પિતાને મરી ગયાને એચાર વર્ષ

ધરનીછેડો ધરનો નેડો.

થઈ ગયેલાં, ધરમાં કોઈ પુરુષ મળે નહીં, અને માનાના ભરણપોષણને માટે ચિંતા જેવું નહીં; તેમ તે બોલવે ગાય જેવી ગરીબ અને મીઠી તથા તેના અંતરમાંનાં પ્રેમ, દુઃખ, અને આશા બાળક હારથી તાબ્યાં ન તગાય એટલાં ઉંડાં; એટલે એને કોઈ વારનાર હતું નહીં. માનો આશીર્વાદ પામીને નીકળ્યો ત્યાં શેરીનો ખાંચો વળતાં આડનવ વર્ષની ડંસુ નિશાળે જવા ઉમરો ઓળંગતી હતી તેણે રેડ્યો. “હરિ, રહીજ ને શી ઉતાવળ છે, બે દહાડા પછી જજો.” હરિ પોતાની બચપણની સોબતિયણ સાથે તેની નિશાળ સુધી ગયો. પણ “તું જઈશ તો અમને, મ્હને, ત્હારી બાને, ફલાણાને, ફલાણીને, મ્હને, કોઈને નહીં ગમે, રહીજ ને!”—એ ઉપરાંત એ ખીચારી પાસે હારને કહેવાતું કેશું ચે મળે નહીં; અને જોખન અને પરાક્રમ અને સાહસનાં પ્રક્ષોભનોના નવા હેલારા અનુભવતો દિશોર આવા કાચા તાંતણાથી ખાંધ્યો અંધાય ખરો કે? હરનારાયણ પોતાની જન્મભૂમિને નમસ્કાર કરીને ચાલ્યો તે ચાલ્યો જ. ગામ છોડ્યું, જિલ્લો છોડ્યો, દેશ પણ છોડ્યો.

જેમજેમ આંધો જતો ગયો તેમતેમ વધારે આંધે જવાની તૃપ્તિ વધતી ગઈ. જેમજેમ અનુભવના પટ ચઢતા ગયા; તેમતેમ અવનવા અનુભવરંગોમાં ઝંપલાવતો ગયો. અને અવારનવાર સૂતાંસૂતાં જંગલોમાં અને ઠૂથી ઉભરાતાં વધારે સૂતાં અજરોમાં, ખ્હાણોમાં અને પર્વતશિખરો ઉપર, જ્યાં તે

ત્યાં, એનાં નેત્ર આગળ એના બચપણની કલ્પનાનાં પેલાં ત્રણ દશ્યો દેખાતાં જ રહ્યાં. એ પ્રિયતમા, એ ખબતો, અને એ પયગામ હમણાં મળશે, હમણાં જડશે, હમણાં સંભળાશે, હમણાં દેખાશે,—મળવાં જ જોઈએ, એ જ મહારું ભાવિ છે, એ પ્રકારની એની શ્રદ્ધા બહુ ધીમેધીમે જ હતી. અને હડતી હડતી પણ બાળકપણમાં જન્મેલી એ હવાઈ શ્રદ્ધા, હરિ ભર-જીવાન થઈ પરિપક્વ ચારિત્ર્યનો, પુખ્ત વિચારનો, શક્તિએ સમર્થ, અનુભવે રીઠો થયો, ત્યાં સુધી ટકી.

એ હવાઈ શ્રદ્ધાએ હરનારાયણનું એ બારપંદર વર્ષ દરમિયાન તેની ઇષ્ટ દેવીની માફક જતન પણ કર્યું. દેશદેશના અને ઉચ્ચનીચ તમામ જાતના લોકોમાં ભળતો હરનારાયણ જનસ્વભાવના નિર્દોષ આનંદો અને ઉંચા ગુણોનો લાભ વિનાશકોએ લઈ શકતો, પણ સ્વચ્છંદી પાપી કેનીચ લોકોની કુસંગતમાં પડતો ત્યારે તેમની હેવાનિયતનો ડાઘ એને ન જોવો જ લાગતો, કારણ કે તેવે સમયે આ એનાં બચપણનાં દશ્યો એની આંખ આગળ પ્રકટ થતાં, અને જાણે એના કાનમાં ટંકાર કરી રહેતાં, કે “તું આવામાં ફસી પડીશ તો છેલ્લા રામ રામ! અમે તો બચપણની નિર્દોષ પવિત્રતાના બુદ્ધિબુદ્ધ! રખે તું ત્હારી નિર્દોષતા, ત્હારી પવિત્રતા, ત્હારી સહૃદયતા, ત્હારી કુલીનતા ગુમાવતો ! અમારો ત્હને કોલ છે તે છે જ, પણ તે કોને ? ત્હને પોતાને. તું ત્હારું પોત જ ગુમાવીશ, તો પછી કોણ તું અને કોણ અમે !”

ધરતીછેડા ધરનો નેડો.

૪

આ પ્રમાણે ચહડતોપડતો અને અથડાતાં ઠોકરાતાં પણ આત્માના ધ્વજદંડને અડગ ઊર્ધ્વલક્ષી રાખી રહેતો હરનારાયણ સાતે ખંડ પૃથ્વી ફરી વળ્યો. એક રાતે નાનકિનના એક જુગારખાનામાં તે એક ખિનઅનુભવી સાથી સાથે તેને અને તો બચાવવાના ધરાદાથી પેઠો, અને તેને નાદ અતિશય લાગેલો દેખીને બે કલાક રોકાયો પણ ખરો. એટલા ટુંકા અરસામાં પણ એ સાથી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠો. એટલે તે છેક અંધતામિત્રમાં ડુબી જઈ આપઘાત પણ ફરી એસે એવી ધારતીથી હરનારાયણે રાત એના મુકામ ઉપર જ ગાળી. વાતમાં ને વાતમાં તે નિખાલસ માણસ આંસુએ ચહડ્યો, અને પોતાનો પોતાનાં કુટુંબનો પોતાની સ્ત્રી અને માતાનો બધો અહેવાલ હૃદય પીગળી જાય એવી રીતે કહેવા લાગ્યો. કહેતો જાય અને સાંભરતું જાય, અને સાંભરતું આવે અને રોતો જાય અને પોતાની જાતને હજાર ફિટકાર દેતો જાય.

મોડી રાત થતાં એના શોક અને પશ્ચાત્તાપનો વેગ નરમ પડ્યો, અને એને પોતાના આ નિઃસ્વાર્થી સાચા મિત્ર માટે આભારની લાગણી થઈ આવતાં એના વિશે વિચાર સ્ફુર્યો. એણે સવાલ કર્યો: “ભાઈ, મહારું તો ઠીક..” હું સરખા તો જાણે છાણના કીડા, બે દિવસ વધારે જીવિયે કે એધું તે બધું છાણમાં જ. પણ તું આમ કેમ? આજ

એ ત્રણ માસથી ત્હને દીઠો ત્યારથી ત્હારા વિશે સૌને પૂછ-
પરછ કરું છું. સૌ ત્હને એક અવાજે વખાણે છે. કોઈને
ત્હારામાં એક પણ અપલક્ષણ સમ ખાવા સુદ્ધાં જડતું નથી.
ત્હારો દેશ કયો ? ત્હારો ધંધો શો ? ત્હને માખાપ ભાઈભાંડુ
વહુછોકરાં કઈ છે કે નથી ? ” વગેરે. હરનારાયણ આવી
વાત નીકળતી ત્યારે તેને બનતાં સુધી ઉડાવી દેતો. પોતાની
મુસાફરીઓમાંના કોઈ ભેદભર્યા કે લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવા
પ્રસંગનું થોડું ઘણું બચાવ કરીને છટકી જતો. પણ આ ફેરે
તેનાથી એમ થઈ શક્યું નહીં. સાથીનો નિર્માળ ઉમળકો
તેનાથી છંડાયો નહીં. તેને પોતા વિશેની વાત કરવી પડી.
પિતામાતા, ગામ, ખેતી, ઢોર, અંબ્યાસ, ઉત્સવો, મંદિરો
આદિ પોતાના વતનની દિનચર્યાની અને પોતાના બચપણની
કંઈકંઈ વિગત તેને કહેવી પડી.

પાછલી રાત્રિના ઉંડી વાસનાઓને પોષતાં વાતાવરણ-
માં એની આવી વાતથી એના છીછરા સાથીને તો ધીરેધીરે
બગાસાં અને ઝોઝાં આવવા લાગ્યાં; એટલે એ તેને નિદ્રા-
વશ કરીને નીકળ્યો. પણ દરમિયાન આ ઘણું કાળે જંગેલી
સ્મૃતિઓથી એના પોતાના ઉપર જુદી જ અસર થઈ રહી.
એના ઉંડામાં ઉંડા હૃદયતંતુઓ હાલી ઉઠ્યા, ઉધડ્યા, સજ-
વન થયા, અને પોતાનો સુવાસ એના રોમેરોમમાં પ્રસારી
રહ્યા. એનાં સ્નાયુમંડલ, રુધિરગ્રામ, પ્રાણનો ચરખો, સર્વ
સતેજ થઈ ગયાં. સર્વે એકસંપ થઈ એને અમુક દિશામાં

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

હેલવા લાગ્યાં. ઇંદ્રિયો આગળ પણ સ્વકીય દેશનાં ગામનાં અને ધરનાં અનેકાનેક પ્રત્યક્ષો તરવરી રહ્યાં. થોડુંક ચાલે, થોડું દોડે, અને થોડે સુધી છલંગો ભરે, એ પ્રમાણે ચાલતો દોડતો ને નાચતો તે શહેર બહાર નીકળી ગયો, અને નદી-કાંઠે એકાંત આરે જઈને બેઠો. ત્યાં સૂર્યોદય થયો. કંઈક સાંભર્યું હોય તેમ એ ઉઠ્યો અને જલમાં પેસી સ્નાન કરીને જલમાં ઉભાઉભાં જ અર્ધ આપવા લાગ્યો. પછી ગાયત્રી-જપ પણ કર્યો. અને સવાદોઢ કલાક યાંગટસી નદીનાં બહોળાં ખાણીમાં રહ્યો તે દરમિયાન દૃઢ સંકલ્પ કરી લઈને નીકળ્યો, અને સીધો પોતાના મુકામ ઉપર આવીને ત્યાંથી તે જ દિવસે. ઉપડી એક સરખો પંથ કરતો કરતો આજની સાંજે હુરનારાયણ પોતાના જ ગામના ઝાંપામાં ખારતેર વર્ષે પાછો પેઠો.

૫

એ અરસામાં ગામમાં અને ગામના જીવનક્રમમાં નહીં જેવા જ ફેરફાર થયા હતા. આગગાડી ગિરણીઓ અને મોટાં નગરો હુરનારાયણ ગામ છોડીને નીકળ્યો ત્યારે જેટલા ગાઉ આધાં હતાં તેટલાં જ તે એ પાછો આવ્યો ત્યારે પણ હતાં. ગામની વસ્તીમાં, બેઠાણ ભોંયમાં, કે કુવાઓની સંખ્યામાં એ જીવ જેવો ફરક પડ્યો ન હતો. વગડો કંઈક ઘટ્યો હતો અને દોરની સંખ્યા કંઈક ઓછી થઈ હતી. મેળા અને ઉત્સવોનાં તેજ કંઈક ઝાંખાં પડ્યાં હતાં. મંદિરોની કમાણી કંઈક કમી થઈ હતી. બાવાઓ અને તેમની

જમાતોની આવજા કંઈક ઓસરી હતી. છોકરાઓ કંઈક પાસેનાં નગરોમાંની ઇંગ્રેજ નિશાળોમાં વધારે જતા થયા હતા તો સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ કંઈક ઘટયા હતા, અને વિદેશી ધણિયાળો છત્રીઓ પ્યાલારકાળી રમકડાં છરી અસ્ત્રા સોય કાતર અને ખનિજ તેલ (Kerosine કેરોસીન), અને ખાસ કરીને કાપડનો વાપર કંઈક વધ્યો હતો. સેંકડો વર્ષથી એકધારી જીવનપ્રણાળીને વળગી રહેલી વસતીમાં દાયકા દોઢ દાયકામાં કંઈ પણ દીસી આવે એવા ફેરફાર શા થવાના હતા જે ?

હા, હરનારાયણના ગયા પછી ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત અને વૃદ્ધ માણસોએ દેહ છોડ્યા હતા અને તેમાંના બેનાં મોતથી ઉત્પન્ન થયેલાં પરિણામ હરનારાયણના હવે પછીના ભવમાં મહત્વનાં નીવડ્યાં. એક તો ગામના પુરાણ અને ભવ્ય નિષ્કલંક મહાદેવના સ્થાનકના મહાન્ત, જે આખા નિહામાં અથવા કહો કે આખા દેશમાં પૂજ્ય મહાપુરુષ ગણાતા હતા, તેમણે પોતાની પાછળ પોતાનો કયો એવો ગાદીએ આવે તે જણાવ્યા વગર જ માયા સંકેતી લીધી હતી. આ બનાવ બનતાં સ્થાનકના બાવાઓએ પોતાનામાંથી જ એકને ગાદીએ બેસાડી દેવાની ખટપટ તો કરી, પરંતુ ગામના દેસાઈ, અગ્નિહોત્રી, ત્રવાડી દાદા, મોરાર શેઠ, જૈન ગોરજી, અને બીજા આગેવાન વડીલો વચ્ચેમાં પડ્યા. તેઓએ આસપાસના પાંચસો ગાઉ સુધીના બધા મહાન્તોને ન્હોતર્યા,

ધરતીછેડા ધરનો નેડા.

અને એમને મધ્યસ્થ બનાવીને એક ઉગતી વયના પણ સુ-
શીલ અને તેજસ્વી બાવાને જ ગાદી અપાવી. આમને સૌ
છોટાબાવા કહેવા લાગ્યા. તે હરનારાયણથી બાર ચૌદ માસ
ન્હાના હશે અને આગળ જતાં બંને વચ્ચે પરિચય વધ્યો, અને
એ હરનારાયણના ખેલેલી પંક્તિના શિષ્ય અને મિત્ર બની રહ્યા.

ખીજું મોત કમુની અગિયારબાર વર્ષની ઉંમરે એના
પિતાનું થયું હતું. કમુ ખીચારી પોતાના ધરમાં એકલી થઈ
રહી. પણ એના માસા દ્વેષ વસ્તારી હતા તેમણે એને
પોતાને ઘેર લઈ લીધી અને એની ચાર ખેતર ભોંય તેઓ
સંભાળવા લાગ્યા. એ ખેતરો પણ એકજથે, કુવાવાળાં, ગા-
મની પાસે જ, અને કસદાર હતાં, એટલે આવી છોકરી કુદ-
રતી રીતે જ જહેલી ઝડપાય. કમુના પિતા એને પરણાવવાના
વિચારમાં જ હતા, ત્યાં એ તો ગયા. વરસ બે વરસ કોઈ
બોલ્યું નહીં. પછી જે છોકરા સાથે કમુને પરણાવવા એના
પિતાનો વિચાર હતો, તેને કમુના જ આયદથી એના જેવડી
એની માસીની છોકરી દેવાઈ, અને દ્વેષ અને તેમનો
મોટો પુત્ર પોતાની તેમ કમુની એમ બેવડી જમીનને પહોંચી
શકતા ન હતા, તેથી કમુનાં ખેતરોમાંથી બે એ છોકરાએ
ખેડવાં એમ ઠર્યું. આ ગોઠવણ સૌને રુચી. કમુની જમીન
બરાબર ખેડાવા લાગી, અને માસોમાસી તેમની પુત્રી તેમ
જ તેનો વર કમુનાં આશિયાળાં થઈ રહ્યાં, કેમ કે કમુ
એને પરણી હોત તો એની માસીઆઈ જહેનને પરગામ દેવી

જમાતોની આવજા કંઈક ઝોસરી હતી. છોકરાઓ કંઈક પાસેનાં નગરોમાંની ઇંગ્રેજ નિશાળોમાં વધારે જતા થયા હતા તો સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ કંઈક ઘટયા હતા, અને વિદેશી ધડિયાળો છત્રીઓ પ્યાલારકાળી રમકડાં છરી અસ્ત્રા સોય કાતર અને ખનિજ તેલ (Kerosine કેરોસીન), અને ખાસ કરીને કાપડનો વાપર કંઈક વધ્યો હતો. સેંકડો વર્ષથી એકધારી જીવનપ્રણાળીને વળગી રહેલી વસતીમાં દાયકા દોઢ દાયકામાં કંઈ પણ દીસી આવે એવા ફેરફાર શા થવાના હતા જે ?

હા, હરનારાયણના ગયા પછી ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત અને વૃદ્ધ માણસોએ દેહ છોડ્યા હતા અને તેમાંના બેનાં મોતથી ઉત્પન્ન થયેલાં પરિણામ હરનારાયણના હવે પછીના ભવમાં મહત્વનાં નીવડ્યાં. એક તો ગામના પુરાણ અને ભવ્ય નિષ્કલંક મહાદેવના સ્થાનકના મહન્ત, જે આખા જિલ્લામાં અથવા કહો કે આખા દેશમાં પૂજ્ય મહાપુરુષ ગણાતા હતા, તેમણે પોતાની પાછળ પોતાનો કયો એવો ગાદીએ આવે તે જણાવ્યા વગર જ માયા સંકેલી લીધી હતી. આ બનાવ બનતાં સ્થાનકના બાવાઓએ પોતાનામાંથી જ એકને ગાદીએ બેસાડી દેવાની ખટપટ તો કરી, પરંતુ ગામના દેસાઇ, અગ્નિહોત્રી, ત્રવાડી દાદા, મોરાર શેઠ, જૈન ગોરજી, અને બીજા આગેવાન વડીલો વચ્ચે પડ્યા. તેઓએ આસપાસના પાંચસો ગાઉ સુધીના બધા મહન્તોને ન્હોતર્યા,

ધરતીછેડા ધરનો નેડા.

અને એમને મધ્યસ્થ બનાવીને એક ઉગતી વયના પણ સુ-
શીલ અને તેજસ્વી બાવાને જ ગાદી અપાવી. આમને સૌ
છોટાબાવા કહેવા લાગ્યા. તે હરનારાયણથી બાર ઐદ માસ
નહાના હશે અને આગળ જતાં બંને વચ્ચે પરિચય વધ્યો, અને
એ હરનારાયણના ખેલી પંક્તિના શિષ્ય અને મિત્ર બની રહ્યા.

બીજું મોત કમુની અગિયારબાર વર્ષની ઉંમરે એના
પિતાનું થયું હતું. કમુ બીચારી પોતાના ઘરમાં એકલી થઈ
રહી. પણ એના માસા દ્વેષ વસ્તારી હતા તેમણે એને
પોતાને થેર લઈ લીધી અને એની ચાર ખેતર ભાંચ તેઓ
સંભાળવા લાગ્યા. એ ખેતરો પણ એકજથ્થે, કુવાવાળાં, ગા-
મની પાસે જ, અને કસદાર હતાં, એટલે આવી છોકરી કુદ-
રતી રીતે જ જોડી ઝડપાય. કમુના પિતા એને પરણાવવાના
વિચારમાં જ હતા, ત્યાં એ તો ગયા. વરસ એ વરસ કોઈ
બોલ્યું નહીં. પછી જે છોકરા સાથે કમુને પરણાવવા એના
પિતાનો વિચાર હતો, તેને કમુના જ આગ્રહથી એના જેવટી
એની માસીની છોકરી દેવાઈ, અને દ્વેષ અને તેમના
મોઠા પુત્ર પોતાની તેમ કમુની એમ જેવટી જમીનને બંધોળી
શક્તિ ન હતા, તેથી કમુનાં ખેતરોમાંથી બે બે છોકરાએ
ખેતવાં એમ ક્યું. આ જોડવાનું સૌને રુચી. કમુની જમીન
ખસબદ ખેટાવા વાગી, અને માસોમાસી તેમની બુટી તેમ
જ નેતો વર કમુનાં આગ્રિયાળાં થઈ રહ્યાં, કેમ કે કમુ
એને પરણી હોત તો એની માસીઆઈ બંદનને પરગામ દેવી

પડત, અને માસામાસીના હાથમાં એની જમીન કેળવવાનો લાભ રહેત જ નહીં. કમુને બદલે એની માસીઆઈ બહેન મોટી જ મળી અને ચારને બદલે બે જ ખેતર હાથમાં આવ્યાં, તેથી વેવાઈ પક્ષને કોઈ વાર ઝોછું આવતું ખરું, પરંતુ તેઓ કુલીન અને સંતોષી હતાં. કમુને ક્યાં દેવી, કેટલી મોટી થવા દેવી, એ ચિંતા એની માસીના મનમાં પ્રથમ તો બહુ ઘોળાતી, પરંતુ તે વૃદ્ધ થયાં હતાં, પરગામ દેવાના વિચાર માત્રથી કંપી ઉઠતાં હતાં, અને કમુના મીઠા શાંત અને મર્યાદાશીલ સ્વભાવને લીધે ઈશ્વરનો પાડ માનતાં હતાં, કે એ જરા મોટી થઈ જાય તોપણ ગામમાં કે નાત-જાતમાં કોઈનો ભાર નહીં જે એના વિશે વેણ સરખું ઉઘ્યારી શકે. આ પ્રમાણે કમુ પરણી નથી, કમુ રહી ગઈ છે, એ ખીના ધીરેધીરે નવીમાંથી જૂની અને વિચિત્રમાંથી સ્વીકૃત થઈ ગઈ, ગામલોકના ચર્યાના વિષયોમાંથી ભૂલાઈ ગઈ, અને કમુ-આપણી કમળા-આજે એકવીશબાવીશની થઈ હશે, તેનો ગામમાં કોઈ કરતાં કોઈને ખયાલ સરખો રહ્યો નહીં.

૬

હરનારાયણને આમાંની કશી યે ખબર નથી. એ ચાલ્યો આવતાં ચોગમ જેતો આવે છે તો પોતાનું ગામ તેને જેવું ને તેવું જ જણાય છે. જાણે પોતે સહારે જ ગયો હોય અને સાંજે પાછો ફરતો હોય એમ જ તેને લાગે

ધરતીછેડો ધરનેા નેડો.

છે. એથી ઉલટું પોતાનામાં એક ભવ ખરેખર પૂરો થયો હોય અને નવો ભવ, નવો જ અવતાર, શરુ થતો હોય એટલો બધો મહાભારત ફેરફાર તેને એકાએક જણાવા માંડે છે, -જે ફેરફાર લાંબા વખતથી થતો આવતો હતો તે જાણે સામટો અત્યારે જ થઈ જતો હોય એમ તે ધારે છે. પોતાનું તે કિશોર વયનું હૈયું એક વખતે આ સ્થલોમાં વિલસતું હતું, તે જાણે ક્યાંક રહી ગયું, તે હવે આ સ્થલો પણ પાછું મેળવી આપવા સમર્થ નથી, તે તો ગયું જ; અને બદલામાં આ આખી દુનિયા આથડેલા દુનિયાદારીના પાકટ માણસનું હૃદય જ મ્હારે છે, તે વડે જ મ્હારે ચલાવી લેવું પડશે, એવી એવી ગ્લાનિ તે ચાલ્યો આવે છે તેમ તેમ તેને ધરતી જાય છે. છેલ્લા પ્રાંચ છ દિવસ ઉપરાઉપર લાંબી મંજલ કરેલી તેનો શારીરિક થાક પણ આ ગ્લાનિમાં કારણભૂત છે. અને પોતે જે કંઈ વસ્તુને અને જે કોઈ માણસને જુવે છે તે સર્વને ઓળખે છે, તે સર્વને પોતાનાં જાણે છે, તેમને મળવા માટે જ ધાધ આવ્યો છે, ત્યારે એમાંથી એકે એને પોતાનો ગણતું નથી, સૌ એને પારકો અજાણ્યો અને વિચિત્ર જાણે છે, તેથી એને લાગી આવે છે. અરેરે, અહીંથી જવામાં છેતરાયો, તેમ અહીં પાછો આવવામાં પણ શું છેતરાયો જુડે? આવા સ્પષ્ટસ્પષ્ટ વિચાર-વમળોમાં ગુંચવાતો હરનારાયણ પોતાના આંગણમાં ખેસે છે, અને સાં એક બાજુએ ઉગેલા મોટા આંખાના

ચડતે અડેલી ખિન્ન રહેરે અદ્ભ વાળીને ઉભો રહે છે. સાંથી એનું આખું ધર દેખાય છે. ઝોટાવાળી પરસાળ, તેમાં એકહારે આવેલા ત્રણ ઝોરડા, બારણાં જળીઓમાંથી દેખાતો પાછલો વાડો, તેમાંના લીમડો સરગવો અને તુલસીક્યારા, ઝોરડાઓ ઉપરની મેડી, તેના અર્ધ ભાગમાં છાપરાને બદલે લીમડા તળે આંવી રહેલી અગાસી, અને સૌથી ઉંચે સંધ્યા-કાલનું ઘેરું થતું જતું આકાશઃ જાણે અન્નણ્યો માણસ કો-ઇતું ધર પહેલી વાર જોતો હોય, અથવા તો પોતે ખીજા કોઇનું ધર ધારીધારીને જોતો હોય, તેમ હરનારાયણ આ સધળું જોયા કરે છે. પણ ખરું પૂછો તો એની આંખ એ-માંનું કશું જોતી નથી; ખીજા જ વ્યાપારમાં પડી છે. આ આંખની કોરણમાં સમાધ જાય એવડા તથાપિ આખી દુનિયા જેટલા વિશાળ સ્થાનની તસુ એ તસુ સાથે હરિ નામના એક રમતિયાળ અટકચાળા છોકરાની જિંદગીમાંના અનેકાનેક વૃત્તાન્ત ગુંથાયેલા છે, અને એ વૃત્તાન્તોની અન-ન્ત પરમ્પરાનો સ્મૃતિપટ હરનારાયણના અંતરમાં કોઇએ ઉકેલ્યો છે, અને એની આંખો, ઉઘાડી છતાં બહારનું જોવાને બદલે અથવા તો બહારના પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષની સાથેસાથે, આ સ્મૃતિપટનાં નાનાવિધ ચિત્રો જોવામાં જ લીન થઇ છે.

૭

આંખો ખેવડો હતો. પાસેપાસે ઉગેલાં બે ઝાડ થડમાંથી એક થઈ ગયાં હતાં એટલે ભોંય આગળ બે થડ વચ્ચે ત્રિકોણ

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

બખોલ રહી હતી, જેમાં સંધ્યાકાળે ધીને દીવો પ્રકટાવવાનો રીવાજ હતો. ઘણી વાર આ દીવો હુરિ જાતે કરતો. તુલ-સીકયારાના પાકા ઓટલા ઉપર પહેલો દીવો દેખાતાં આપણા મુસાફરને આ સાંભર્યું. અને એ બખોલ જોવાને ફર્યો. ત્યાં એની નજર પ્રથમ જે ભાગને અડેલીને એ ઉભો હતો તે ઉપર પડી, અને પળ બે પળ ત્યાંજ ચ્હોંટી ગઈ. રમતમાં ને રમતમાં હુરિએ એક દિવસ ચપ્પુ વડે સ્વ ન એ સંસ્કૃત શબ્દ થડ ઉપર કોતર્યો હતો. પછી ઝાડ વધતાં એ અક્ષરો પણ વધ્યા હતા અને વિકૃત થયા હતા; અને તે ઉપરની છાત્રમાં કેટલોક ભાગ થડથી ઉપસી આવેલો, તેમાં કંઈક હાથ જેવો આકાર પણ અત્યારે સંધ્યાકાળના ચમત્કારિક પ્રકાશમાં દેખાતો-કલ્પાતો હતો. એ છાત્રમય હાથની પહેલી આંગળીનો અગ્ર ભાગ ચળકતા દીજી ગયેલા ગુંદરનો બનેલો હતો, અને તેમાં નખની જગાએ એક મોઢું મેલું ખિંદુ પણ જામેલું હતું. આખી આંગળી નીચેની ભોંયને દર્શાવી રહેલી જણાતી હતી. હુરનારાયણે મંદ હાસ્ય કર્યું અને બડબડચો; ત્રાહ, વહેમી હઉં તો એમ જ ધારું કે જે બળતો મેળવવાને માટે હું દુનિયા બટક્યો, તે તો અહીં મહારા આંગણમાં જ દાટલો છે! અથવા બચપણનાં નિરંકુશ સ્વપ્ન મોટપણે અડપલો વેશ સજીને આપણને હસે, એ પણ છેક અનુગતું કેમ કહેવાય!

૮

પણ એના વિચાર આથી આગળ ચાલ્યા નહીં; શાથી જો ધરના વચલા બારણામાંથી એની માતા કુટિમણી ધીને દીવો લઇને સામે આવી. ઉમરો ઓળંગતાં તેણે એને જોયો, જોતાં જ ઓળખ્યો, અને ઓળખતાં જ આનંદ અને આશ્ચર્યના વેગમાં ઘડીક ઘેલી જેવી થઇ ગઇ. “ઓ મહારા ભાઈ રે! આખરે તું આવ્યો ખરો! હું જાણતી’તી જ કે તું આવીશ, એક વાર તો આવીશ. પણ, બેટા, શો વંધી ગયો! દેસાઈ તો કહેતા’તા તે આખી દુનિયા માથે કરી! પણ, ભાઈ રે, આટલાં વર્ષ! પહેલાં તો હું બેચાર વાસર વીતે ને ગામને જાંપે જઈ ને ઉભી રહું અને તહારી વાટ જોઉં, તે એમ જોતાં જોતાં મહારી આંખને ચે જાંખ આવી! જીવાનીનો મદ સૌને હોય. નવું નવું જોવા જાણવામાં ચતુર માણસ ભૂલું ચે પડી જાય. પણ આટલો નિર્દય! મા ધર ગામ દેશ કંઈ સાંભર્યું જ નહીં!” વગેરે, વગેરે. ઓછા-ઓલી માતાની જીભ પણ અસારે ઉકલી, અને હરનારાયણ વચ્ચે કંઈ જવાબ દેતો તે સાંભળી ન સાંભળી એ બોલ્યે જ ગઇ, અને વળી એનો આનંદ માય નહીં તેમ એક જ દ્વારે પૂરો ફલવાયે નહીં, તે રડવું હસવું અને મતિતું લગિર લગિર ખસવું ત્રણે રૂપમાં વહેતો ગયો. હરનારાયણે ધીરે ધીરે એની ઘડકતી છાતીને ઠામ આણી, એને ધરમાં લીધી, અને પાણી માગ્યું. “હા, બેટા, લાંબો પંથ કરીને

ધરતીછેડા ધરના નેડા.

આવ્યો છે તે ભૂખ્યો પણ થયો હઈશ. ચાલ, રાંધણીમાં જ બેસ, હું કંઈક કરી આપું, અને આપણે વાતો કરિયે. કાણ જાણે, હું અંદર જાઉં અને તું પાછો જતો રહે, તો હું તો ઉભી ને ઉભી જ ફાટી પડું !”—એમ કહીને દસી પડી. હરનારાયણ એની જોડે રાંધણીમાં જઈને બેઠો.

૯

ચોરીવારમાં કાંઈએ બારણું ઠોકયું—“ દુખીકાકી, ઉઘાડજો ! ”

“કાકી”એ ઉઘાડયું, અને કંમળાની એક ન્હાની મારી-આઘ બહેન અંદર આવી. તેના હાથમાં જીવારતું એક ભર-ચક ફુંકું હતું. રાંધણીમાં આવીને બેઠી એટલે તેણે હરનારાયણને વિવેક કર્યો, “ અહો, ભાઈ, મહને તો ત્હમે સાંભરતા ય નથી. સારા તો છો ? ” પછી પોતે જે માટે આવી હતી તે કહેવા લાગી, “ જીવો, કાકી, આ ફુંકું. હું અને કંમળાબહેન બેડાં ભરી આવ્યાં, ત્યાં મોટીના વર બેતરેથી લાવ્યા, કંમળાબહેનના ઊજળિયા બેતરની જર. સૌ કહે છે પાંચ વર્ષમાં આવો ઉકલતો દાણો અને આવાં ભરાઉ ફુંકાં દીઠાં નથી. વળી ગામમાં બીજી જરની કાપણીને હજી પાંચસાત દિવસની વાર હશે, ત્યાં આ તો પરમ દિવસે જ કરવી પડશે. મહારા બનેવી કહે ‘ આ તો વાનગી લાવ્યો છું તે કાલ-સ્થવારે પોંકનો લાડૂ કરીશું, ’ અને મહને ને મહારા નાથડા ભાઈને કહે ‘ જમવા આવજો. ’ ત્યાં તો મહારી બા બોલી ઉઠી.

‘ એ કુંડાં તો કમુજ્જેનનો રાજભાગ, તે અહીં મોકલો, અમે જ લાડૂ કરીશું. ત્હમે સૌ અહીં જમજો. કાલે કમુજ્જેનની વરસગાંઠ છે. ’ મહારા બનેવી કહે, ‘ કમુજ્જેન વળી વરસગાંઠ ક્યારે કરવા દે છે ? ’ પણ બાએ ન માન્યું. કમુજ્જેન બોલવા જતાંતાં તેને ય દાળી દીધાં. બનેવી ગયા, પછી કમુજ્જેન કહે, ‘ માસી, ત્હમે વળી આ શું લઈ બેઠાં ? મહારે કાલે ખારસ છે. મહાસી તે વરસગાંઠ શી ? વળી ત્હ-મારાથી હવે બધું નીપજે નહીં, અને મહને કે મોટીને પોં-કનો લાડૂ કરતાં બરાબર આવડતો નથી. ઉભા વરસમાં એક બે જ વાર કરવામાં આવે તે ક્યાંથી આવડે ? તે છતાં ત્હમારે કરવો જ હોય તો કોઈને બોલાવો, તેની સાથે-સાથે સૌ કરવા લાગિયે. ’ કમુજ્જેન કહે ‘ મહને ન આવડે ’ એટલે અમે સૌ ન્હાનામોટાંએ એમના બોલને ઉઘડો લીધો અને ઘોંઘાટ થઈ ગયો. તે સાંભળી ફળિયામાંથી બાપાએ સવાલ કર્યો. એટલે બા અને કમુજ્જેન એમની પાસે ગયાં, અને પછી બાપાએ મહને અહીં મોકલી, કે ‘ જા, ત્હમને અને હુરિભાઈને કહી આવ કે હુરિભાઈ બાર વર્ષે પાછા આવ્યા છે, તેથી આખું ગામ રાજ-રાજ થઈ ગયું છે, પણ પહેલો હક્ક હમારો છે. માટે કાલે ત્હમારે અને હુરિભાઈએ અહીં જમવાનું છે. ’ અને બાપા કહે, ‘ જો, હુરિભાઈને કહેજે, જહેલા આવે. મીઠીકુધનું મંડાણ ફરી ચણવા જેવું થયું છે, તો તે સમારતાં ધોરિયા છે તે જ કાયમ રાખિયે.

ધરતીછેડાં ધરનો નેડો.

કે ફેરફાર કરતાં વધુ લાભ મળે એમ છે, તે બધું એમને દેખાડવું છે.' કાકી, પ્લેઝંકનો લાડૂ તો બાપા એ કહે છે આખા ગામમાં તુમારો જ વખણાય છે; લોકો માગી માગીને છેક શહેર સુધી લઇ જતાં, અને ત્યાંથી આગગાડીમાં દાખડા પરગામ પણ ચઢાવતા. હા, બાપાએ છેવટ કહ્યું છે જે 'આ વખતે જુદાઇ ન ગણશો.' 'ને જો તુને ચોકખો જવાબ ન આપે તો જોલી પાછી વળ, એટલે હું અને તારી બાપા બંને એમને ફરી કહેવા આવિયે.'—વાહ; કાકી, તુમારા આ શીરાથી તો આખી શેરી મેકરી ઉઠી ને શું!"

૧૦

નહાની લાંબુંલાંબું બોલતી હતી અને રુકિમણી શીરો શેક્યે જતાં હતાં. એની વાત આગળ ચાલતાં તે પાછાં પોતાની ગંભીર પ્રકૃતિમાં સ્થિર થયાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચે મોં ઉપર ચૂલાના ઉગ્મસમાં સ્મિત ચળકતું હતું, અને કંઈક સવાલ પૂછતાં એટલે નહાનીની વાત લંબાતી હતી. હરનારાયણ ભાંતે પણ અરેહ્યા વગર બેઠો હતો. નહાની ઓરડા વચ્ચે એની સામે પણ ચૂલા કને બેઠી હતી. શીરો શેકાઇ રહ્યો અને નહાનીની વાતે પૂરી થઇ, એટલે રુકિમણી કહે:

“લે, એકલી સુરમથી તો ઉલટું મોંમાં પાણી આવે; જરા ચાખી જો. આ નવી જરના દાણા મકાઇ હોય એમ મોંમાં ડખડખ ઓરો જા છે, તે બહુ ખાઇશ ને તો ચૂક આવશે.”

નહોતી ગઈ એટલે રુકિમણી કહે, “ભાઈ, જોઈ આ છોકરી. તું ગયો તારે વરસની ય નહોતી. કેવી ચકોર થઈ રહી છે. વાન જરા ભીનું છે, પણ બુદ્ધિમાં જાણે નરી કમુ જોવી. જરે જર વાત મોઢું માણસ ખોલતું હોય તેમ કેવી જોઈવીને કહી ગઈ. ગુરુજી અજરામરના છોકરાને દેવાની છે, ને ચોખાસા પહેલાં પરણી પણ જાત, પણ ત્યાં અજરામર એકાએક માંદા પડ્યા અને ત્રણ દિવસમાં ગુજરી ગયા, એટલે હવે આં માગસરમાં પરણશે. કમુને હાથે કેળવાઈ છે તે સુશીલ પણ એવી જ છે.”

૧૧

સૂર્યોદય પહેલાં જ હરનારાયણના નિશાળના અને રમતગમતના સાથીઓ ખેતરે જતાં જતાં ખબર કહાડવા અને આટલાં બધાં વર્ષે પાછો આવ્યો તે હરખ કરવા હોડિયાં કરવા લાગ્યા. એ ત્રણ જણ સાથે આવે, વારા ફરતા હાથ મેળવે કે ભેટે, અને એ વેણ કહી ફરી નીરાંતે મળવાનું કહેતાક ને ઉતાવળે પાછા વળે. કોઈ તેને ઘેર નહોતરે, તો કોઈ વાડીએ જરૂર આવવા માટે કહે. કોઈ-કોઈ બીજાના સંદેશા પણ લાવે કે આજે કામનો ભરાવ હોવાથી અંધારાના જ ખેતરે જઈએ છિયે, પણ પાછલે પહેરે જરૂર મળીશું. એ ઘડીમાં ચાળીશપચાશ માણસ આવી ગયું. વચ્ચે એક વાર એને આગલી સાંજની પોતાની ગ્લાનિ

ધરતીછેડા ધરના નેડા.

સાંભરી, અને તે ક્ષણે ગામલોકને પોતે કેવો અન્યાય કરતો હતો; તે અત્યારે જ્ઞેષ્ઠ શક્યો. એ પણ દરેકને એકમે સવાલ પૂછવા ચુકતો ન હતો, એટલે મોટી રાત સુધીની એની માતાની વાતો ઉપરથી તેમ અત્યારે આ મળવા આવતા લોકોના જવાબો વડે પોતાની ગેરહાજરીમાં બનેલી ઘણી-ખરી હકીકત એણે જાણી લીધી. પણ એ દૈવેને ત્યાં જવા નીકળે છે, ત્યાં દેસાઈનો વરતણિયો પરસાળનાં નેવાં લગી આવી મોટેથી બોલ્યો:

“ રુખીબા છો કે? દેહાઈ કહે સે હરિભાઈને એક મોટું કામ આલવું છે, તે નમતે પહોરે હરિભાઈ મળહે ખરા ને ? ”

રુકિમણી વલોણું બંધ રાખી ખારણામાંથી ડોકિયું કરી બોલ્યાં: “ દેસાઈજીને કાવતે વખતે હરિ જાતે ચોરે આવશે. ”

વરતણિયો કહે, “ ના, બા; દેહાઈએ ચોકખું કીધું સે, આ દેહાઈ તરફની એકહથ્થુ ભાળવણ નથી તો. સાર જણની સોડડીએ કામ લેવાનું સે, હોવે, તે દેહાઈ ને બીજા લાં જ આવવાના. ”

રુકિમણી રાશ મુકી ખહાર વરતણિયાની પાસે આવી અને તેને ધીમે રહીને કહ્યું:

“ અલ્યા, ત્હારી વહુ આજે ભાત પ્હોંચાડવા ખેતરે જાય ત્યારે કહેજે, મ્હારી વાહીને રસ્તે જાય, અને સાથીને

જરૂર જરૂર કહેતી જાય કે એ મોટાં પાકાં પોપૈયાં,
ચાર છ કાચાં પોપૈયાં, પંદરવીશ સારાં સીતાફળ અને
જે હોય તે લીંબુ અહીં વહેલો પહેંચાડે. સમજ્યો ને?
ચોરે વાત ન કરતો.”

“ના રે બા, એ હું બોલ્યાં ! હું એક ફફડાવતો
નથ ને ભૂલું ય નો, તેથી જ ને મહત્તે દેહાઈ ને દેહાણ
એ ય સોગમ મોકલતાંની !”

૧૨

બપોર થતાં પહેલાં હરનારાયણ, દ્વે, અને એમના
પુત્રો મંડાણ અને ઘોરિયા વિશેની ચર્ચાથી પરવારીતે ઘેર
આવવા નીકળતા હતા, ત્યાં હરનારાયણની નજર ઘોરિયાના
કુંડના એક ખુણામાં પડી. ત્યાં જે દીકું તે એ લેવા જતો
હતો ત્યાં દ્વેના સૌથી ન્હાના પુત્રે તે ઉપાડી લીધું, અને
હાથેળીમાં મોકળું રાખી કહે, “હરિભાઈ, ત્હમારે આ
જોઈયે છ ? એ શું છે ? કોઈ કોઈ વાર આ ઘોળીકુંધના
પાણીમાંથી આવું નીકળે છ ખરું.”

હરનારાયણ એને પોતાની હાથેળીમાં રમાડતાં કહે,
“જીવો, આ છીપ જેવું ચળકે છે, ને નીચલે પાસે છીપ
જેવું ઘોળું જ છે, પણ ઉપલે પાસે કઈક આસમાની રંગની
મેળવણીને લીધે મણિ જેવું લાગે છે. પાનના ઘાટનું છે
અને બંને બાજુ ઉપલે છેડે જીદી પડી વાંક ખાઈ પહોળી

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

થઈ છે, તેમાં બંને પાસે ત્રણ ત્રણ એકસરખાં ટપકાં છે. નીચલે છેડે બે ય બાળુ એકઠી થઈ અણીદાર ધાર દેખાય છે. જાણે બે પગ જોડેલા હોય એવો ઘાટ હોવાથી અને રંગ ઉપરથી આપણે એને નાગપગલું કહીએ છીએ. પણ આખો ડોળ પાન જેવો એટલે કે હૃદયના આકારનો છે. તેથી હું એને 'હૃદયમણિ કહું છું. વળી જુવો, " એમ કહી હરનારાયણે નીચલી બાળુ ઉપર આણી, તો વચ્ચે એક સુંદર ચીપ દેખાઈ. હરનારાયણ કહે, " આ જુદી જડેલી નથી, પાનની વચલી નસના જેવો એ મૂળ માછલીના કલે-વરનો જ ભાગ છે. એ એની કરોડ. અને જોયાં એમાં બે હારમાં ત્રણ ત્રણ ત્રીણાં ડાણાં છે ? ”

હવે કહે, “ છીપ અને શંખલા તો દરિયાકાંઠે હોય, અહીં ક્યાંથી ? ”

હરનારાયણ કહે, “ આનું પણ મૂળ સ્થાનક દરિયો જ, પણ પાણીનાં ઝરણ સાથે અહીં સુધી વહી આવ્યું. ”

૧૩

પછી તેઓ બીજી વાતે વળગ્યા અને ઘેર આવવા નીકળ્યા. હરનારાયણનું ચિત્ત એ વાતોમાં લાગ્યું નહીં. એ દેશવિદેશ જેવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તેવામાં એક દિવસ આ ધોળીકુદ્યએ જ નહાવા આવેલો; કંમુ પણ તે વખતે ત્યાં રમતીરસજતી આવી ચઢી હતી. બંનેએ બે

કલાક વાડમાંથી કુલે વીણવામાં અને બચપણના કલ્લોલમાં ગાળ્યા હતા. તે દિવસે પણ આવો જ એક હૃદયમણિ હરિને જડ્યો હતો, અને એ છીપલાની બધી બનાવટ એણે અજબ થતા થતા જોઈ હતી અને કમુતે પોતાના રસની ભાગિયણ બનાવી હતી. પછી કમુએ તે એની પાસેથી માગી લીધો હતો અને બોલી ગઈ હતી કે હું એમાં રંગ રંગનાં હીરની સાથે કસબના તાર ગંઢાવીશ અને નાગપગલું બનાવી ડોકમાં પહેરીશ. એ સર્વ હરનારાયણની સ્મૃતિમાં તરી આવ્યું. પોતે નહાઈો હતો, કુલ વીણ્યાં હતાં, બધો વખત અજબ આનંદ-કલ્લોલમાં વીલ્યો હતો, અને આ છીપ જડી તે બેએ ધારી-ધારીને જોઈ હતી અને કમુને તેણે આપી હતી, એટલું તેને જાણે કાલ જ બન્યું હોય એવી સ્પષ્ટતાથી યાદ હતું. પણ કમુએ અને એણે શીશી વાતો કરી હતી, કુછ આગળ તે વખતે બીજું કોણકોણ હતું, તે કુછ ઋતુનો દિવસ હતો, તેમણે ક્યાં ક્યાં કુલ વીણ્યાં હતાં, વગેરે બીજી વિગતોમાંથી રજ પણ અત્યારે તેને યાદ આવતી ન હતી. સ્મૃતિભંડારની આવી વિચિત્રતાથી તે મુંઝાતો હતો, અને મંભારી કલાકવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં ફાવતો ન હતો.

એટલામાં બાબુએથી બીજાં ખેતરોમાંથી ઘેર પાછા વળતાં માણુસો મળવા લાગ્યાં, અને તેમાંના કોઈ ને કોઈ હરનારાયણને જોઈ લાય મેળવવા અને આવકારના બે સમુન

કલાક વાડમાંથી કુલો વીણવામાં અને ખચપણના કલ્લોલમાં ગાળ્યા હતા. તે દિવસે પણ આવોજ એક હૃદયમણિ હરિને જડ્યો હતો, અને એ છીપલાની બધી બનાવટ એણે અજબ થતા થતા જોઈ હતી અને કમુને પોતાના રસની ભાગિયણ બનાવી હતી. પછી કમુએ તે એની પાસેથી માગી લીધો હતો અને બોલી ગઈ હતી કે હું એમાં રંગ રંગનાં હીરની સાથે કસબના તાર ગંઠાવીશ અને નાગપગલું બનાવી ડોકમાં પહેરીશ. એ સર્વ હરનારાયણની સ્મૃતિમાં તરી આવ્યું. પોતે નહાયો હતો, ફુલ વીણ્યાં હતાં, બધો વખત અજબ આનંદ-કલ્લોલમાં વીલ્યો હતો, અને આ છીપ જડી તે બેએ ધારી-ધારીને જોઈ હતી અને કમુને તેણે આપી હતી, એટલું તેને જાણે કાલ જ બન્યું હોય એવી સ્પષ્ટતાથી યાદ હતું. પણ કમુએ અને એણે શીશી વાતો કરી હતી, કુઈ આગળ તે વખતે ખીજું કોણકોણ હતું, તે કઈ ઋતુનો દિવસ હતો, તેમણે ક્યાં ક્યાં ફુલ વીણ્યાં હતાં, વગેરે ખીજી વિગતોમાંથી રજ પણ અત્યારે તેને યાદ આવતી ન હતી. સ્મૃતિભંડારની આવી વિચિત્રતાથી તે મુંઝાતો હતો, અને મંભારી કહાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં ફાવતો ન હતો.

એટલામાં બાળુએથી ખીજાં ખેતરોમાંથી ઘેર પાછાં વળતાં માણુસો મળવા લાગ્યાં, અને તેમાંના કોઈ ને કોઈ હરનારાયણને જોઈ હાથ મેળવવા અને આવકારના બે સખ્તન

કલાક વાડમાંથી કુલો વીણવામાં અને બચપણના કલ્લોલમાં ગાળ્યા હતા. તે દિવસે પણ આવો જ એક હૃદયમણિ હરિને જડયો હતો, અને એ છીપલાની બધી બનાવટ એણે અજબ થતા થતા જોઈ હતી અને કમુને પોતાના રસની ભાગિયણ બનાવી હતી. પછી કમુએ તે એની પાસેથી માગી લીધો હતો અને બોલી ગઈ હતી કે હું એમાં રંગ રંગનાં હીરની સાથે કસબના તાર ગંઠાવીશ અને નાગપગલું બનાવી ડોકમાં પહેરીશ. એ સર્વ હરનારાયણની સ્મૃતિમાં તરી આવ્યું. પોતે નહાયો હતો, ફુલ વીણ્યાં હતાં, બધો વખત અજબ આનંદ-કલ્લોલમાં વીત્યો હતો, અને આ છીપ જડી તે બેએ ધારી-ધારીને જોઈ હતી અને કમુને તેણે આપી હતી, એટલું તેને જાણે કાલ જ બન્યું હોય એવી સ્પષ્ટતાથી યાદ હતું. પણ કમુએ અને એણે શીશી વાતો કરી હતી, કુદ આગળ તે વખતે બીજું કોણકોણ હતું, તે કદ જાતુંતો દિવસ હતો, તેમણે ક્યાં ક્યાં ફુલ વીણ્યાં હતાં, વગેરે બીજી વિગતોમાંથી રજ પણ અત્યારે તેને યાદ આવતી ન હતી. સ્મૃતિભંડારની આવી વિચિત્રતાથી તે મુંઝાતો હતો, અને સંભારી કહાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં ફાવતો ન હતો.

એટલામાં બાબુએથી બીજા ખેતરોમાંથી ઘેર પાછા વળતાં માણસો મળવા લાગ્યાં, અને તેમાંના કોઈ ને કોઈ હરનારાયણને જોઈ હાથ મેળવવા અને આવકારના બે સખુન

દેવતીછેડા ધવનો નેડા.

“છે.” દેસાઇ વગેરે આવવાના હતા, તે રુકિમણીએ જાણીને ન કહ્યું. “ત્હારાથી હમણાં જ અવાશે કે અહીંના કામકાજમાં ત્હારી જરૂર પડશે?”

મોટી કહે, “ના, ના, આજે હું અહીં છું ને, એટલે મને કમુખ્તેનને લાઇ જાવ.”

“તો વહેલી આવજો, ખેન, મહારે ઉતાવળ છે: લોકો આવવા માટે તે પછી કંઈ ખરાબર ન થઇ શકે.”

૧૬

રુકિમણી જ્યાં હતી ત્યાં દેવેજીએ એને મેડે બોલાવી. કમુની આસી પણ સાથે ઉપર ચઢી, અને તેણે જ વાત ઉપાડી. “જુવો ને રુખીખેન, ત્હાની રાતે ત્હમને કહેવા આવી હતી ત્યાં અમે જોશીને તેડ્યા, અને કમુની કુંડળા એમના હાથમાં મુકી. એ કહે, ‘મહારે નથી જોવી, મ્હને મોંએ છે.’ અને કોરો કાગળ કલાડી અર્ધમાં કમુની કુંડળા લખી અને અર્ધમાં હરિભાઇની પણ લખી. અમે કોઇએ હરિભાઇનું કે ખીજા કોઇનું ય નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. એમણે પોતાની મેળે લખી. અને કહેવા લાગ્યા. ‘જુવો, આ કન્યા, અને આ વર. ગ્રહ એવા સંપૂર્ણ મળેછે, કે કોઇ જોશીને દીકરો ખીજું કહે, તો માથું આપવા તૈયાર છું. હા, એક અવજોગ નડતો હતો, અને તેનું કંઈ પરાણે કર્યું હત તો રામ જાણે શું ને શું યે ઉથલપાથલ થઇ જાત, પણ તેની

[પૃ. ૭૭ સામે.

ધરતીછેડા ધરનો નેડો.

છે.” દેસાઈ વગેરે આવવાના હતા, તે રુકિમણીએ જાણીને ન કહ્યું. “ત્હારાથી હમણાં જ અવાશે કે અહીંના કામકાજમાં ત્હારી જરૂર પડશે?”

મોટી કહે, “ના, ના, આજે હું અહીં છું ને, એટલે મને કંમુખ્તેનને લઈ જવ.”

“તો વહેલી આવજો, બહેન, મહારે ઉતાવળ છે: કોઠા આવવા માંડે તે પછી કંઈ બરાબર ન થઈ શકે.”

૧૬

રુકિમણી જ્યાં હતી ત્યાં હવેજીએ એને મેડે બોલાવી. કમુની માસી પણ સાથે ઉપર ચઢી, અને તેણે જ વાત ઉપાડી. “જુવો ને રુખીબહેન, ત્હાની રાતે ત્હમને કહેવા આવી હતી ત્યાં અમે જોશીને તેડયા, અને કમુની કુંડળા એમના હાથમાં મુકી. એ કહે, ‘મહારે નથી જોવી, મ્હને મોંએ છે.’ અને કોરો કાગળ કહાડી અર્ધમાં કમુની કુંડળા લખી અને અર્ધમાં હરિભાઈની પણ લખી. અમે કોઈએ હરિભાઈનું કે ખીજા કોઈનું ય નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. એમણે પોતાની મેજે લખી. અને કહેવા લાગ્યા. ‘જુવો, આ કન્યા, અને આ વર. ગ્રહ એવા સંપૂર્ણ મળેછે, કે કોઈ જોશીનો દીકરો ખીજું કહે, તો માથું આપવા તૈયાર છું. હા, એક અવજોગ નડતો હતો, અને તેનું કંઈ બરાણું કર્યું હત તો રામ જણે શું ને શું બે ઉથલપાલલ થઈ જાત, પણ તેની

અવધ એની મેળે જ પૂરી થઈ ગઈ છે, અને આવતી કાલના સૂર્યનારાયણ હાથ ઉંચા ચઢતાં જ કમુખ્દેનને નવું વરસ અને નવી મહાદક્ષા મેસે છે. તેના પગરણમાં જ આ લક્ષ થઈ જવાં જોઈએ, અને જોડું પૂરેપૂરું સુખી અને મહાભાગ્યશાળી નીવડશે. દેસણનાં માન કમુખ્દેનનાં માન આગળ ઝાંખાં પડશે. આદ્યે આદ્યેની રાણીઓ અને બેગમોનાં એમને સહીપણાં થશે. દાવે તેને પૂછો. એ જ કન્યા અને એ જ વર; અને દેવ ઉડતાં પહેલા લગનગાળામાં જ લક્ષ. હરિભાઈના જેવા પરાક્રમી ગ્રહ મેં તો મહારા જન્મારામાં ય જોયા નથી. ”

દેવેની વહુએ જરા શ્વાસ ખાઈને પાછું બોલવા માડ્યું. “ જોશી આમ કહેતા હતા, ત્યારે મહારા મોટાને અચંબો થયો. એ કહે, ‘ એમ આટઆટલાં કુંડાળાં તે મોંએ રહેતાં હશે? લાવો મેળવી જોઈ. ’ એણે કમુતી કુંડળી સાથે નવી સરખાવી જોઈ, તો બા રજે રજ મળતી ! જોશી કહે, ‘ ભાઈ, એમાં કંઈ મોટી વાત નથી. એ તો અમારો રાત-દિવસનો વંધો પડ્યો, એટલે કોઈ પણ કુંડળી એક વાર આખું ચક્કર ફરીને ખરાખર તપાસી લઈએ, એટલે મોંએ રહી જ જાય. અને આ બે કુંડળી તો અજબ છે. અક્ષૌહિણી મેનામાં જેમ મહારથિ લાંક્યો ન રહે, તેમ આનું છે. અમારા શાસ્ત્રની ખરેખરી કસોટી આવી કુંડળીઓ છે. ત્હમે જ કહો ને આપણામાં ગાવીશમું બેસતાં સુધી કુંવારી છોકરી.

ધરતીછેડા ધરનો નેડો.

કોઇ જોઇ છે ? સાંભળી પણ છે ? ખોડવાળી કે છેક કુંગાદ માખાપતી હોય, અરે માખાપખાઇભાંડુ સમ ખાવાને કોઇ પણ ન હોય, તેવી યે વરસવંટોળ વહેલીમોટી પરણી જાય. કુમુજ્જેન સારુ તો જસો ગાઉ આથેથી સામાં મંઝાં આવતાં, પણ ત્હમને એને પરદેશ નાખવાનું ન રુચ્યું. તે નજ રુચ્યું. વળી હરિભાઇના ગ્રહ જુવો. એક પાઇ વગરનો ગામડિયો છોકરો તેરમા વરસમાં એકાએક ચાત્રી નીકળે તે આખી દુનિયા ફરી વળે; જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં એતો સમાસ થઇ જ જાય અને જરા આંચ ન આવે; કઇ પણ પાપમાં આકૃતમાં કુસંગતમાં ફસાય જ નહીં; કોઇ જાતનો લોભ ન લાગે; મોહમાં પણ ન પડે; જ્યાં જાય ત્યાં નવું નવું શીખે, જશ જ મેળવે, વધારે પરિપક્વ થતો આવે, અને તેર વર્ષે પાછો સ્વેચ્છાએ જ આણુશુદ્ધ અણુધાર્યો વતનમાં આવીને ઉભો રહે: આનું નામ જ ગ્રહલીલાનો ચમત્કાર, કેમ કે લાખોમાં પણ એવો એક દાખલો શોધ્યો. જડે એમ નથી. પણ શું કરિયે, ઝમાનો નાસ્તિક થતો જાય છે, જ્યોતિષમાંથી શ્રદ્ધા ઘટવા લાગી છે; અને છોકરાઓને શહેરમાં એકલા રેઢા રાખીને એખીસીલી ભણાવ્યા વગર ખીજે રસ્તો દેખાતો નથી.”

વળી દહેની વહુએ જરા સ્વાસ આધો અને આખો ચકાવો ખુદી વળીને મધ્યખિંદુએ આવ્યાં: “જેશીજી ગયા સારથી જ મ્હને તો ક્યારે ત્હમને ફરું એમ થઇ રહ્યું છે.

તો, બોલો, રુકિમણીબહેન, કુમુની બાને ને તહમારે તો બહેનપણું હતાં. તહમે હા ભણો એટલી જ વાર છે. ”

૧૭

રુકિમણી કહે: “ કુમળા જેવું રત્ન, અને દહેજ તહમારા જેવાં ઘર સાથે સંબંધ જેને મળે તે પૂરેપૂરાં ભાગ્ય-શાળી. જોશીજી કહે છે તે પણ સાચુંજ હોવું જોઈએ, અને બહેનપણુંની વાત તો સાચી છે જ. પણ, દહેજ, એ સૌ કરતાં પહેલું એ બે જણનું મન વર્તવું જોઈએ. બે ય એટલાં મોટાં થયાં છે, અને એવાં સમજી છે, કે આપણો વડીલધર્મ કેવળ એમને એમની દિલની નાડીને અનુસરવા દેવામાં સમાપ્ત થાય છે. હુરિભાઈ રાજી અને કુમળા રાજી, તો બેયનાં માતાપિતાએ રાજી, અને નથી મેળવવા ગ્રહ અને નથી જેવાં મુહૂર્ત. તેર તેર વર્ષ એકલાં નોધારાં કેમ ગયાં હશે તે નહાનાં છોકરાં ન સમજે; અને, દહેજ, ભાભીજી, તહમારા ભર્યા સંસારમાં મહારા જેવી એકલ જાતને શું શું વીત્યું હશે તેનો ખયાલ તહમને થે બરાબર ન જ આવે. ભલા ભગવાન, પાડ તહારો, કે એ દહાડા વીસા અને હજી જીવું છું. હુરિભાઈ પરણે એ તો, ભાઈરે, મહારે સોનાના સુરજ ઉગે. એમાં મહેને આગ્રહ કરવાનું હોય જ નહીં. પણ, હા, હુરિભાઈનું અને કુમળાનું વળણ જાણવું જોઈએ. ”

દેવે કહે: “ કુમળાના વળણ માટે હું ખાતરી આપું. હુરિભાઈનું તહમે જાણી લ્યો. ”

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

રુકિમણી કહે, “ એ વાન સત્તર આના, ” અને ઉઠી નીચે ઉતરી.

૧૮

કમળા તૈયારજ ઉભી હતી. સાથે નહાની પણ હતી. એને જોઇ રુકિમણી કહે, “ હા, ખૂબ, શરણત સૌને પરિ-
સવા માટે ત્યારું તો ખાસ કામ પડશે. જા, ત્યારી ખાતી
રજા લઇ લે.”

રસ્તે ચાલતાં રુકિમણી કહે, “ કમુ, હું સીધી ઉતરી
ત્યાં તું એ શું જો જો કરતી હતી ? ”

કમળાએ ચોળીમાંથી કહાડી દેખાડ્યું.

રુકિમણી (લઇને) : “ વાહ, શું સુંદર છે ! એ શું છે ? ”

કમળા આજે ઉલ્લાસમાં હતી : “ એનાં તો ત્રણ ત્રણ
નામ છે : એક-છીપ, બીજું-નાગપગલું; ત્રીજું-ઉરમણિ.”

“ છીપ અને નાગપગલું તો ખરાખર; પણ ઉરમણિ કેમ ? ”

“ એ ત્રીજું નામ સૌથી સરસ.”

“ એ નામ કોણે પાડ્યું ? ”

કમળા નીચું જોઇ રહી. એની આંખની દિશામાં રુકિમ-
ણીની પણ ગઇ, એટલે એમણે છાતી ઉપર લટકતો ઉરમણિ
પણ દીડો, અને બોલ્યાં : “ અહો, ખૂબ, આ જે તો એક
જ લાગે છે ને શું ! ”

કમળા બોલી ઉઠી, “ માટેજ હું સરખાવ સરખાવ
કરી રહી છું, કે બેમાં કશો જે ફેર જડે છે કે નહીં.”

રુકિમણી: “કેમ, બંને ત્હારાંજ છે ને?”

“હા, પણ આ છૂટું છે તે તો આજે” બોલવોં
મ્હાંડયું તો ખરું, પણ અધવચ જ ક્રમગાની જીભ હારી ગઇ
અને એ ફરીને નીચું ધાલી ગઇ.

પરંતુ જેટલું એનો ઉલ્લાસ વગર વિચારે લવી ગયોં,
તેટલું પણ રુકિમણી જેવીને માટે બસ હતું. તેણે પોતાનાં
મવાલોને જરા લાંબી સુરંગે ચલાવ્યા. “છૂટું છે તે આજે
જ મળ્યું; ને ડોકમાં નાગપગલું કરીને ધાસ્યું છે તે તો જૂનું
છે. વાગુ, આજે ત્હને ક્યાંથી મળ્યું?”

કંઈક જવાબ દેવો જ પડશે એમ જાણીને ગાલે
એરડા પડતા હતા તે પડવા દઇને પણ ક્રમગાએ ઉંચું જોયું,
અને ખુદ્દિ દોડાવી વડીલ જેવાંને ખીજે જ ચીલે સહડાવી
દેવાના આશયથી બોલી: “જૂનું જ્યાંથી મળ્યું હતું ત્યાંથી જ.”

“એટલે ?”

“મહારી ઘોળાકુધનાં ઘોરિયાનાં કુંડમાંથી.”

તથાપિ ક્રમગા તો ઉલટી ફસીજ પડી. કેમ કે સાંતો
પાછળ નહાની આવી પહોંચી હતી, અને એણે છેલ્લા
સમયે સાંભળ્યા હતા, એટલે એ સરલ બાળા બધું લવી
અજ. “હા, કાકી, કમુગહેને પેર્યું છે તેવું જ બીજું નાગ-
પગલું, નાંવડો કહેતો હતો, આજ સહવારે હરિભાઈને
જાણું, અને એમણે તેનાં કેવાં કેવાં કે આખ્યાન ગાયાં,
તેણે જાણુ તો નામ કેલાં-જાણુ, નેરી કવિતા!”

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

કુમળાથી સહેવાયું નહીં. એ કહે, “રુખીબા, હું ન આવું તો ? આ નહાની બોલકશી છે તેવી જ ચક્રાર છે; એનાથી જ ચલાવી દ્યો ને !”

રુકિમણી હસી પડ્યાં. એ કહે, “નહાની, અવળ વાણી એટલે શું તે ખબર છે ?”

નહાની ડોક ધુણાવે છે.

“લે કહું. હૈયું ઇચ્છે તેનાથી ઉલટું ઓઠ બોલે, એનું નામ અવળ વાણી.”

“એ તો, કાકી, કપટ.”

“હા, નહાની. પણ બોલનાર પોતે ચાહીને કપટ કરતું હોય તો જ તેને દોષ બેસે. કામણુગારો કામદેવ જ્યારે અવળ વાણી બોલાવે છે, ત્યારે એ કંઈ દોષ નહીં, પણ ઉલટું વાણી અને હૃદય બંનેનું ભૂખણ.”

૧૯

ત્રણ સાડાત્રણ વાગે હરનારાયણ પોતાના દરવાજા બહાર રરતા ઉપર જોતો હતો. ત્યાં આઘેથી ત્રણ જણ આવતા જણાયા. સૌથી આગળ દેસાઈ હતા. પેઠંતી પાંચડીની આસપાસ અભારે તડકાને લીધે ગડીબંધ નાગપુરી બેસ વીંટી લીધો હતો. જમદાનીનો અંગરખો અને અમદાવાદી રેશમી કારતું ધોતિયું પહેર્યા હતાં. ગજે રુદ્રાક્ષ અને મોતીની ત્રણ સરી માળા હતી. આંગળીએ હીરાજડિત વાંટી

સસ્તા મેહનતુ અને વિશ્વાસુ સ્વયંસેવકો દુનિયામાં દુર્લભ, એમ પ્રાન્તના કમિશનરે પોતાના સરકારી અહેવાલમાં સ્વીકાર્યું હતું, અને શિવાનન્દજીને સોનાનો ચાંદ આપવા સરકારને ભલામણ કરી હતી; પણ તે વિચાર પછી એના પોતાના આગ્રહને માન આપીને માંડી વાળ્યો હતો. છોટાખાવા પોતાની જટાની ટોચમાં એક ન્હાનું બાણ રાખતા, અને સૌ પોતાને નમતું તે એને નમે છે એમ માનતા તથા સૌને આશીર્વાદ આપતા તે પણ એના વતી આપતા. જમણે હાથે પ્હોંચી પહેરતા તેમાં પણ એક સ્ફટિકનું બાણ પોતાના ગુરુજીની જટાની એક લટમાં ગાંઠેલું હતું. હાથે પગે મસ્તોના જેવું પોલાદનો ગજ વાળીને બનાવેલું કુંડું પહેરતા, અને વસ્ત્રમાં કચ્છ અને બંડી ઉપરાંત મંદિરની બહાર નીકળવું હોય ત્યારે એક કાસ્મીરી ઝબ્બો પહેરી લેતા.

દેસાઇ લાકડી રાખતા હતા ખરા પણ ચાલવામાં ગામનું કોઇ કરતાં કોઇ એમની હારે ચાલવાની હિંમત કરતું જ નહીં, સૌ કોઇ એમની સાથે ચાલવાની પાળી આવતાં ચાર કદમ આગળ કે બે કદમ પાછળ જ ચાલતું, તેથી કરીને દેસાઇને પોતાના હાથમાંની જેડી ચાલતાંચાલતાં ચારે આંગળીઓમાં ફેરવવાની ટેવ પડી હતી. અને એમને હાથ પણ કોણ જાણે કયા લયના તાલમાં ઉંચો નીચો થતો, એટલે એમની લાકડી એમની આગળ આગળ એમના માથાથી આશરે અર્ધ હાથ ઉંચાઇથી માંડીને એમની છાતી

ધરતીછેડો ધનના નેડો.

કે પાંસળી સુધીની હવામાં કંઈ કંઈ જંત્રજાદુની સાધના કરતી હોય એમ વિચિત્ર આકૃતિઓ પાડતી. સામે કોઈ આવતું અને દેસાઈને બાબુ ઉપર રહી નીચું નમીને એ હાથે સલામ ભરતું, ત્યારે દેસાઈ પણ તેની સામે સહજ થોભી વિનયના એકબે સવાલ કરતા, અને એમની લાકડી એટલો જ વખત જમીનનો સ્પર્શ પામતી, પણ દેસાઈ પાછા ચાલવું શરૂ કરતા એટલે એ લાકડી-ગેડીનો હવામાં આકૃતિઓ દોરવાનો જાદુઈ ધંધો પણ પાછો શરૂ થતો.

દેસાઈ, બાવાજી, અને શેઠ નજીક આવતાં હુરનારાયણને પ્રથમ દક્ષિપાતે આ સર્વ જોતાં લાગ્યું પણ, કે આ પોતે ઘેર પાછો-ફર્યો તેના ચોવીશ કલાકની અંદર, એની કલ્પના સૃષ્ટિના મહાપુરુષો જ, તેને કોઈ પ્રગલ્ભ પયગામથી તર કરવાને, અથવા તો કર્તવ્ય માત્રની ચાવી જેવા કોઈ મંત્રજંત્રની તેને દીક્ષા આપવાને માટે જ, તેની તરફ આવી રહ્યા છે. અને એવા તરંગથી ઘડીક તો એના મુખ ઉપર સ્મિત પણ ફરક્યું. એ તેમને પોતાની પરસાળમાં પૂરા વિવેકથી લઈ આવ્યો અને ત્યાં એટા ઉપર ગાદીતકિયાની બેઠક કરી રાખેલી હતી, તે ઉપર ત્રણેને યથાયોગ્ય આસન આપીને પોતે સામે ઉભો રહ્યો.

૨૦

ભોરાર શેઠ બોલ્યા, “હરિભાઈ, તહમે અહીં મહારી જોડે નહીં બેસો તો હું પણ તહમારી જોડે ઉભો રહીશ.”

પોતાની રહેણી ફેરવી નથી, અને મોઢુંઢેણું સૌ એમનું
 દોહણું ભરી પણ જાય છે. પરંતુ, હવે જોવાનું એ છે જે
 આમ ને આમ માત્ર શરમાધરમીનો વ્યવહાર ખીજા કેટલાક
 વખત સુધી નિભાવી શકીશું. ઝમાનો બદલાતો જાય છે.
 સોના રૂપાની લગડીઓના મૂલ્યમાં પણ ઉથલપાથલ થાય છે,
 ત્યાં લોકનાં લેણસેણિયાં ધરેણાને તો કાંઈ ધરેણે રાખે જ
 શેનું! વખત બહુ બારીક આવે છે. એક છોકરો વકીલ
 થયો છે, અને ખીજા ચાર લગભગ પ્હોંચ્યા છે. ખીજા પણ
 ભણે છે. એ તરફ વળણ વધતું જાય છે તે પણ એકંદરે
 ખોટું કેમ કહેવાય? પણ બધા ભણેલા કંઈ જ્ઞાનદાન, લાંબી
 દૃષ્ટિવાળા, અને પોતાની તેમ ખીજાની વૃત્તિઓને દાખમાં
 રાખી શકે એવા નીપજે નહીં. માટે આ કાળજ ફરતો
 આવે છે, તેમાં એ ફેરફારોનો લાભ જ ગામલોકને મળે અને
 ગેરલાભોમાંથી તેઓનું રક્ષણ થઈ શકે, એવી કંઈ યોજના
 કરવાનું આજ વર્ષોથી મહારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે. આ
 વિશે મેં અમલદારવર્ગ સાથે પણ પુષ્કળ ચર્ચા કરી છે.
 અને હવે ત્હમે અહીં આવ્યા છો, અને કાયમ અહીં આ
 ગામ અને આ ખેતીને વળગીને જ રહેશો એવી અમને
 સૌને ઉમેદ છે, તો હું, મોરાર શેઠ, છોટાબાવા. અને હરિભાઈ
 ત્હમે, એમ ચાર મળીને ધારિયે તો એક યોજના પાર
 ઉતરી વગર ન રહે, એમ મહત્તે તો લાગે છે. ખોલો હવે,
 મોરાર શેઠ, ત્હમે.”

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

મોરાર શેઠ કહે, “ દેસાઈએ આખી દીપમાળ તૈયાર કરી આપી, હવે મહારે તો તેને માત્ર પ્રકટાવવાની છે. હું રોજ પ્રમાણે સાંજે મહાદેવજીનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, અને પછી બાવાજીના સત્સંગમાં બેઠો હતો. ત્યાં પ્રથમ તો, હરિભાઈ, ત્હમે આવ્યા છો એ વાત આવી. અને પછી આરતી શરુ થતાં જ દેસાઈ પોતાની ચાર ગાઉ પર નદી કાંઠે આ-બાવાડી છે ત્યાંથી આવી પહોંચ્યા. એમણે જણ્યું જે ત્હમે આવ્યા છો, એટલે બાવાજીને અને મહતે પોતાની દમણીમાં લેણ લીધા, અને રાતે બધી વાત નક્કી કરી. એમનો વિચાર એ છે કે આપણે ચાર મળીને આ ગામ માટે કાયમના પંચ થઈએ, સરકારમાં આપણું ચારનું બનેલું મંડળ ગામના કાયમના લવાઈ (arbitrator) આર્બિટ્રેટર અને શાસક (magistrate મેજિસ્ટ્રેટ) તરીકે નોંધાય, અને પછી ગામલોકના જે કંઈ વાંધા ઉઠે, અગર જે કંઈ સાધારણ ગુનાહ બને, તે સૌની રાજ ખુશીથી આપણી આગળ આવે, અને આપણે તેનો જાહેર અને રીતસર નિકાલ કરીએ. ગામલોકને ખરી દાદ અને ખરો ન્યાય મળે, અને પંચ કે હેરાનગતિ મુદ્દલ નહીં. એવી એમની યોજના છે.”

છોટાબાવા કહે, “ અમત્તદારો ખૂબ ખાટે છે કે ગામલોક સહેરમાં જુગ્યાની આપતાં હડહડતું જૂઠું બોલે છે અને સત્ય પરખાતું નથી, તેમ ન્યાય થઈ શકતો નથી. પણ અહીં આમળ જ તેપામ થાય, અને માત્રીઓ લેવાં,

કહે, “ દેવેજી કહાવે છે કે મુહૂર્ત ઉતાવળનું છે તે રખા હોય તો આવું. ” અને દેવેજી તથા જોશીને વરતણિયાની પાછળ પાછળ જ આવી લાગેલા જોધને રુકિમણી ઓરડાના ઉમરા આગળ જ ઉભી થઈને બોલી: “ પધારો, પધારો, દેવેજી, મેં હરિભાઈ અને કમળા બંનેનાં મન વર્ત્યાં છે, અને ”

વાંચનાર, આપણી આ જોવીતેવી વાર્તા અહિં જ પૂરી થાય છે. હરનારાયણ અને કમળાનાં લગ્ન અને તે પછીનાં એમનાં રસભર જીવન તું જ કલ્પી લે. હરનારાયણે પંચ અને શાસક અને લવાદ તરીકે અને બીજી અનેકાનેક રીતે પોતાના ગામની સેવા કેવી બાહોશી અને નિષ્ઠાથી કરી તે તું જ કલ્પી લે. સાથેસાથે “ સ્વન ” ના પુરાણપ્રાચીન આદેશને માથે ચઢાવીને એણે ખેતી કરી, તેમાંથી એને ગામડાના વાસમાં સુલભ એવા સંતોષને લીધે કેવી અખૂટ ખરકતનો ખર્ચનો પ્રાપ્ત થયો, તે પણ કલ્પી લે. અને વર્ષો પર વર્ષો વીતતાં અનુભવના વિસ્તારમાં વાસ્તવિક દૃશ્ય સાથે જ્યારે જ્યારે એ પોતાના દિવાસ્વપ્ન સરખાવતો, ત્યારેત્યારે હરનારાયણના ઉર્મણિમાં કેવાકેવા ઉર્મિરંગ પ્રકાશતા, તે પણ તું જ કલ્પી લે. કિશોર વયમાં દિવાસ્વપ્ન સૌ જુવે છે. એ વયનો એ સ્વભાવ જ છે. એ દિવાસ્વપ્ન એવા ને એવા રૂપ-રંગમાં સાચાં પડે, એવી હઠ પણ ધણાને વશ કરે છે. એવી

ધરતીછેડો ધરનો નેડો.

એવી હઠના હેલારા અને હોડામાં કેટકેટલાં જીવનનાવ ખરાબે
ચઢી ભાંગી જાય છે ! પરંતુ હરનારાયણ વિગર્યો, હૃદયરાણી
પામીને સુખી થયો, અને પુરુષાર્થના સદુદ્ધમની સીડીને
પગથિયે ચઢતો ચઢતો કૃતાર્થ થયો, એવા દાખલા
પણ બને છે.

દેવી અને યોગિરાજ

નોંધ

૧ કાગળ રૂપે મલિશંકર રત્નજી ભટ્ટને લખી મોકલી હતી.

૨ પ્રથમ પ્રકટ જ્ઞાનસુધા, જુલાઈ ૧૮૯૬ના અંકમાં, પૃ. ૧૪૯થી ૧૫૫; બીજી વાર ભણકારમાં, પૃ. ૧૦૩થી ૧૧૪, ૧૯૧૭.

૩ વર્ણનના આદિગ્રંથમાં જે ળંગલો દ્રાક્ષમંડપ હીંચકો વગેરે ૨૫. મલિશંકરને સુપરિચિત સ્થલનું રેખાચિત્ર છે, તે કાલોદધિમાં હુખી ગયું છે. તેના નવા માલેકે તેને તોડી ફેરવી નાખી ત્યાં જુદા જ ઘાટનું નવું મકાન ચણ્યું છે, તે પણ પાછું ભૂનું થવા આગ્યું છે. અસલ ઘાટમાંથી એક જ અંશ - અમારો કુવો, જ્યાં ને ત્યાં જેવો હતો તેવો જ હજી જીવે છે.

દર્શનિયું

દેવી અને યોગિરાજ

આત્મોપમ — ભાષ,

મહારો આશય તહમને કયા રૂપમાં કહું એ વિચાર કરતો કરતો ગઇ કાલે હું મધ્યાહ્ન પછી જંગલા પાછળ હીંચકા જીપર સૂતો હતો. માથું કંઈક દુઃખતું હતું એટલે કપાળે તુલસી સુખડ અને મીઠા લીમડાનો લેપ કરેલો, તે સૂકાવા આવ્યો હતો; અને ડીલ ભરાયું હોવાથી ઓઢેલા ખનાતદુશાલાને લીધે ઘડી અઘઘડીમાં પરસેવો વળશે એમ જણાતું હતું. વિચારમાં ને વિચારમાં, નાનુક ડાળિયોને પણ હલાવી ન શકે એવા મન્દ મન્દ પવનથી કુંડના સ્વચ્છ પાણીમાં રેખાઓ ઉપડતી હતી, તેની ઉપર નજર ઠરી રહી, અને એમ હું ઊઘી

૧૦૧

૨૭, ૪૦૭

ગુજરાત સ્વાતંત્ર્ય પાર્શ્વક મંચ
વ્યવસ્થાપક સંસ્થા

ગયો. મગજની એકાગ્ર પ્રવૃત્તિની અસર અશક્ત શરીર પર થઈ. તથાપિ બળવાન ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલી એ પ્રવૃત્તિ બન્ધ ન પડી. તેનો વિચિત્ર વિપર્યય થઈ ગયો, અને મ્હને સ્વપ્ન આવ્યું.

બાણે મહાયાત્રાએ નીકળી પડેલો હું ઉપનિષદોમાં અમર રહેલા જનક રાજના ત્રિદેહપુર આગળ આખા સંધને વદાય કરી, નિરન્તર ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કરતો કરતો હિમાચલનાં અનેક ન્હાનાં શિખરો અને કોતરો વટાવતો વટાવતો છેવટ ગૌરીશંકર નામના એ ગિરિરાજના ક્ષિત્તિગ્રસ્ત શિખર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મેં મનુષ્યદેહ ઉતારી પક્ષિરાજ ગરુડનો કે કોઈ સિદ્ધવિદ્યાધરનો સમર્થ મનોમય દેહ ધારણ કર્યો કે કેમ તે તો કાણુ જાણે, પણ હું મનોવેગથી ગંગન તરફ ઉડતો ગયો, અને ગૌરીશંકરનાં એક પછી એક મંડલ નીચે મુકતો ગયો.

પહેલું વનસ્પતિ અને પશુપક્ષીનું મંડલ આવ્યું; પછી કાળા ચળકતા પથ્થર અને સોનેરી ધાસના ચહડતા ઉતરતા અતિકાચ આટાપાટાવાળું મંડલ આવ્યું; પછી વર્ષા અને શીકરશીની સાથે ન્હાના મોટા શ્યામ અને ગૌર મેઘો અને ધુમસરાજી-એને કીડા કરાવતા પવન અને તેના મિત્ર મેઘરાજનું મંડલ આવ્યું; પછી ગતિમાન જરફગિરિઓનું અને વચ્ચે વચ્ચે એ ગિરિઓમાંથી જ નીકળતાં હોવાથી મૂલ આગળ જરફ

દેવી અને યોગિરાજ

કરતાં પણ દંડાં, પણ નીચે મુખ આગળ વીજળીથી દીપી રહેલી શ્વેત અને અતિશય ઉષ્ણ વરાળથી જવાઇ રહેલાં, એવાં પાણીના અતિસત્વર ધોધનું મંડલ આવ્યું; અને આખરે ચોતરફ ન્હાના ન્હાના બરફ મિનારોથી કટિ પર્યન્ત સુશોભિત થયેલો, નભઃસ્તંભ જેવો, અખંડ, વજ્રમય, હિમનો બનેલો હિમપર્વત વિરાજી રહ્યો. ઉડતો ઉડતો કંઈક પણ તેની ટોચ પર પહોંચ્યો, તો ત્યાં મળે ચારે દિશામાં દૃષ્ટિસીમાનો સ્પર્શ કરી રહેલા એક વિશાળ મેદાનની મધ્યમાં માનસસરનાં દર્શન થયાં.

એ સરોવરનું પાણી એટલું બધું નિર્મલ અને પારદર્શક હતું કે તેમાં છેક અંધારી રાતે નક્ષત્રોનુંજ પ્રતિબિંબ પડતું. સૂર્ય કે ચંદ્રની એમાં પોતાનું મુખ નિહાળી જોવાની ઇચ્છા કદાપિ સફળ થતી ન હતી. કારણ કે ઉદયક્ષણમાં જન્મ પામતું જ્યેષ્ઠ કિરણ એમાં સંચરતું ત્યારથી તે અસ્તક્ષણમાં જન્મ પામતું કનિષ્ઠ કિરણ—યમલોકમાં પણ કાલનો રાત દિવસમાં વિભાગ કરવા—એની અંદરથી નીસરી જતું, ત્યાં સુધી આખું સરોવર સૂર્યમય કે ચંદ્રમય બની રહી આકાશના સૂર્યચંદ્રને સહસ્રધા આંજી નાખતું. માત્ર અંધારી રાતે તારાઓની હીરા જેવી આત્મકનિષ્ઠ ચળકથી એ સરોવરનો અંદરનો ભેદ માલુમ પડતો.

આ પ્રસંગે અમાવાસ્યા જ હશે, કેમ કે સરોવરના પાણી વિશે મેં આવા કંઈ નર્ક કર્યા ન કર્યા એટલામાં તો

તેની અંદર ઘણે ઉંડે ઝગઝગ થતા તારાઓથી સ્થળે સ્થળે મંડિત થયેલો. એક આલીશાન મહેલ જોવામાં આવ્યો. દુરત હું સરોવરમાં પડી કાચખાની માફક સીધો ઉતરવા મંડ્યો, અને પાણી કાપતો કાપતો મહારા દૃષ્ટ્યને છેક લેાચતળિયે જઈ પહોંચ્યો. અને ત્યાં જે દરવાજો પ્રથમ જણાયો તેમાં પ્રવેશ કરી, એક વિશાળ બાગ ઓળંગી, વચલા અવાસનાં લાંબા પગથિયાંની સીડી નિઃશંક ચઢી જઈ પહેલા પગથિયા પર અને એક બેવડા સ્તમ્ભની ઓથમાં પણ ચારે તરફ નજર નાખી સર્વ જોઈ શકું એવે સ્થળે બેસી ગયો. થોડી વાર તો આ નવી સૃષ્ટિમાં હું દિઁમૂઢ થઈ રહ્યો. પણ પછી ધીમે ધીમે દૃષ્ટિ ઠરતી ગઈ અને આસપાસના પદાર્થો સ્પષ્ટ દેખાતા ગયા. મહેલની દિવાલો અને પ્રસન્નન્ધી સ્વચ્છ તેજોમય સળંગ આરસની હતી. સ્તમ્ભો તથા બારીબારણાં સળંગ ખોખરાજરંગી હાથીદાંતનાં હતાં, છત માનસસરનાં જલની જ હતી. અને ઉપરકરની સર્વ વસ્તુઓ એકમેકમાં અને દિવાલો સ્તમ્ભો તથા છતમાં એટલી બધી ભળી જતી કે આખો મહેલ બેશક અનેક સુંદર અંગોનો બનેલો પણ એક જ સૌમ્ય સૌંદર્યપ્રતિમા થઈ રહ્યો હતો. જોતાં જોતાં મને સદૃશ દૃષ્ટના થઈ આવી કે છતના અને દિવાલો સ્તમ્ભો વગેરેના પદાર્થોમાં વસ્તુનાએ બિલકુલ ભેદ ન હતો, પણ આખો મહેલ અંદરના ભરચક ઉપરકર સમેત માનસસરનાં જ જલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બિન્ન બિન્ન સ્ફટિકોનો નિર્મિતો હશે.

દેવી અને ચોગિરાજ

મહેલની અસંખ્ય જડ વસ્તુઓ જોતાં હું કોણ જાણે ક્યારે થાકત, પણ ત્યાં એકાએક કોમલ પ્રકાશ ફેલાવતી એક મનોહર સ્ત્રી જલદેવીની ગનિથી ચાલી આવી મહારી સન્મુખ લટકતા છીપના હીંચકા ઉપર ખેલી. તેના હાથમાં એક વૈદ્ય-ર્યમણિનું ફલક હતું, જેમાંથી હીંચકો ખાતાં ખાતાં તે મોર-પીછના ચન્દ્રક અને ભાન ભાનનાં પતંગિયાં વારાફરતી સ્ત્રજતી ગઈ. ચંદ્રકો એક પછી એક હીંચકા પર અને તેની જોડલામાં ગતિ થયા કરતી તે પ્રદેશમાં પથરાઈ ગયા; પતંગો ફલકમાંથી ઉત્પન્ન થતાં, હીંચકાના મન્દાનિલથી કે સ્ત્રજનારીના સુકોમલ કચ્છવાસથી સજીવન થઈ તેના છૂટા અને ફરફરતા ચોટલાની આસપાસ તોરણો બાંધ-તા હોય તેમ ઉડવા લાગ્યા. અને તેના શરીરની ને વિશેષે કરીને મુખની કાન્તિ વધતી જ ગઈ. આવો દેખાવ જોનારને આસપાસની દુનિયાનું કે વખતનું કે ખોતાની જાતનું પણ ભાન ક્યાંથી રહે! અફસોસ કે કેટલીક વારે ચંદ્રકો નિર્માતા બન્ધ પડ્યા છે, પતંગો ઓછા નિર્માતા જાય છે, અને હીંચકો ધીમે પડી ગયો છે, એમ મહેલે લાગ્યા વગર ન રહ્યું. અને સાવધાન થઈ જોઈ હું તો ફલક તેના ખોળા પરથી સરી પડ્યું, અને હીંચકો સ્થિર થઈ ગયો. સ્ત્રજનારીના મુખની કાન્તિ પણ સંકોચ પામી માત્ર તેના જે નેત્રમાં જઈને વસી. કંઈક લાણ સુધી એ નેત્રો સામે હું જોઈ રહ્યો ખરો, પણ પછી મહારી આંખ ન ઠરી. પરંતુ મેં નીચે જોયું,

ખીજી તરફ જોયું, અને છેવટ હારીને આંખો મીંચી દીધી, તો પણ એ ત્રેત્રો મહારી દૃષ્ટિ આગળથી ન ખસ્યાં. એ ઝગઝગતાં ત્રેત્રોમાં જણાતા ચિન્તનના ગાંભીર્યથી હું હેરત થયો; તેમા પ્રકટ થતી વેદનાની તીવ્રતાથી હું દીન થઈ ગયો. આમ ને આમ કેટલી ઘડી ગઈ તે હું ખાલતો નથી. પણ એની સામે ટગર ટગર જોતો પગથિયાં ઉપર અને સ્તમ્ભમાં જડાઈને જ જોવો-હું એકો હતો, ત્યાં અંગાધ જલમાં હુમકી મારનાર પાછો નીકળે તે પહેલાં જલ દાલવા માંડે છે, તેવો કંઈક ફેરફાર એના શરીરમાં થતો મને જણાયો, નખથી કેશ સુધી એનું આખું શરીર રહેજ કંપ્યું, નેત્ર ફરક્યાં, અને પછી એ સિંહાસન ઉપર ઉઠીને પદચુત કરી ક્રોધાગ્નિ ચૂડી આવ્યો. ચોટલાનો દરેક વાળ અકડ થઈ ગયો, પતંગો ખસી જવા લાગ્યા, અને કંઈ કૂર સંકલ્પના આવેશમાં સ્વજનારીએ એક ચન્દ્રકાંતે પગના અંગૂઠા નીચે અને એક પતંગને હાથની આંગળીએ વચ્ચે દબાવ્યો.

પરંતુ ત્યાં તો તુરત માનસસરની છત્રમાથી એક યોગિ-રાજ ઉતરી આવ્યો, અને તેણે સ્વજનારીને પગે પડી ચન્દ્રકાંતે તથા પતંગને ડિગાર્યા, અને- ‘ક્ષમા, ચંડિ, ગમે તેવી તોપણ એ આપણી સન્તતિ,’ એમ કહેતો સ્તેહ અને વિનયથી હીંચકા આગળ ઉભો રહ્યો. દરમિયાન સ્વજનારીના મુખ ઉપર અનેક લાગણીઓની ભરતીઓટ થઈ ગઈ હતી. પણ યોગિરાજના અવાજના પરિચિત માર્દવથી તેનું સહસાં

દેવી અને યોગિરાજ

સાંતવન થયું. અને નિરાશા-તોફાનની છેલ્લી વીજળીના ચમકાર જેવા-કે પછી કેવલ વક્રતાના-સ્મિત સાથે તે બોલી:-

“કેટલું બધું દાક્ષિણ્ય! પણ આ તુચ્છ જીવોને પોતાના કહેતાં આપની અનુપમ સન્નતિને લાંછન લાગશે તેના કંઈ વિચાર કર્યો?”

બોલતાં બોલતાં તેની હાસ્યબાણ મારવાની ઇચ્છા પ્રદીપ્ત થઈ. અને યોગિરાજ ઉત્તર આપે તે પહેલાં એ વળી બોલી ઉઠી:

“કે તહમારું વાતસલ્ય પણ મહારા જેવું જ? સૃષ્ટિઓ રચાતી હોય તે દરમિયાન તેમાં તન્મયતા, રચાઈ રહી કે તે તરફ વિરક્તિ; અને ક્વચિત એવું પણ બને કે મહારી માફક રચાઈ રહેતાં જ તેની ક્રોધાગ્નિને આહુતિ અપાય! માની જવ જ જેવું હોય તેવું!”

આ પ્રમાણે કહેતાંની સાથે, પોતાના ભાથામાંનાં ગાન જવીજ બધાં ખપી જતાં, વાદળી ગમ્ભીર આકાશને કેવલ અધીન થઈ જાય તેમ, સ્વજનારી હીડોળેથી ઉભી થઈ, અને એક હાથ યોગિરાજને ખસે મુકી બીજો હાથ તેના લાંબા મુખરોમ ઉપર ફેરવવા લાગી.

યોગિરાજના મુખથી શબ્દ નહીં પણ સ્નેહપર્યાપ્તિનાં પ્રકુલ ઉચ્ચારનું એક જ ચુમ્બન સ્વજનારીના સીમેન્ત પર સર્પ; અને બંને હીડોળે બેઠાં.

અંતે ભ્રમરો રચી બાકી રહેલાં બે મોતી હાથમાં રમાડતો ઉઠ્યો, અને આહી આંબે પ્રતિમા તરફ-કે સ્વજનારી તરફ જોતો જોતો હીંચકા પાસે આવ્યો. સ્વજનારી બાજુ તેને જોતી જ ન હોય અને પ્રતિમાના વિચારમાં જ નિમગ્ન હોય એમ બોલી: “અને હવે આ અર્ધનારીશ્વરને સજીવન કરવા.”

“અરે અધીરી!” કહી ચોગિરાજે તેની ચિચુકને સ્પર્શ કરી મુખ ઉઘું કર્યું. “હજી તો એના નેત્રમાં કીકીઓ સુકવાતી છે. પણ એ બધું તો” —

સ્વજનારીના મુખ ઉપર રિમત ફરકતું હતું તેના આકર્ષણથી ચોગિરાજનું વાક્ય અધૂરું રહ્યું. અને એ નીચો વળીને

* * * *

પણ આ શું? મદારા ગળા પર આ કોના હાથનો બાર પડ્યો છે, અને આ મદારા પર વાંટી વળીને કોણ-દેવી-ચુમ્બન કરવા-આવી છે. “તમારા મોં પર તડકો આવેના હતો, એટલે મદારા મનમાં કે આ ડાળીઓ ઉંચી નીચી કરું, ને કીચો છો ત્યાં-એટલામાં તો બરા ત્રાય અડ-કો અંત જતગી ગયા.” એં એંત મદારી પાસે લઈ એના જ મનારચ સકલ કરવા કર્યું. પણ એ તો કિલ્લી બસી ગઈ, ના, એની તો કિલી થતાં જમીનને દેશ જ વાગી, પણ નેચી

દેવી અને યોગિરાજ

હાંચકો જાણો એવી ખસી ગયો, અને એ પળે પળે પાછો આવી
એને અડતો-વાગતો હતો, તે ન ગણકારતી એ બગલા
જેવી હિંચી-ડોક કરી, ખંતે હાથે ડાળીઓને સમી કરવા મંડી
પડી. દશ પંદર ડાળીઓને આમતેમ ખેંચવા જતાં એક
કુમળી ડાળ ભાંગી ગઈ, એટલે એણે બધી જ તરછોડી મુકી,
અને બોલી કે, “ આ તો કંઈ ઠીક નથી થતું, ચાલો ને
ઘરમાં ! ” “ આપણી ક્યાં ના છે જ ? ” - કહેતો હું બેઠો થયો,
ને કોઈ માણસની વિચિત્ર આડાઇનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
જન્મારામાં ફરી વાર જોવા જ પામવાનો નહીં એવી
યોગિરાજની અર્ધનારીશ્વરની નેત્રચયના અને તેની સજ્જવન
ક્રિયા જોવાની તો મહારી ગઈ, અને મિંજળ તો આતો ગયો.
કંઈ વાત ! પણ પાછી બાજુ ફરી ગઈ. અમારાં એ વામ
અર્ધાગની ખૂબી ખામીઓ તમારાથી અબાણી નથી. એવણમાં
બીજા ગમે તે દોષ-હોય પણ એમની નજર તો પ્રથમથી
સૂક્ષ્મ અને ચંચલ છે. હું બેઠો થયો એટલામાં જ હું માંદો
હું તેનું એને સદસા દર્શન-સ્મરણ થયું, અને એ પાછી
મહારી કને આવીને બેઠી. ઓઢેલું ખંસેડી કાળજની નાડી
જોવાઈ, પગનાં તળિયાં તપાસાયાં, માથાની ખર્ચં પૂછાંઈ,
અને ધીમે રલીને સવાલ થયો, “ સુદર્શન લેશો ? ” “ ચાલો ”;
હું આળસ મરડી ઉઠ્યો; અને આંખોમાં ઘેન બતાવતો તથા
ઠાવકે અવાજે બોલ્યો : “ પણ મહારો હાથ ઝાલજો, નહીં
તો આ છીપના સ્તમ્ભોમાં ને પોખરાજના હીંચકાઓમાં

ને પાણીની દિવાલોમાં હું અફળાઈ પડીશ. ” “ જાઓ જાઓ ! માંદા હૃદયે ત્યારે તો કંઈ બોલતાં વિચાર રાખિયે ? પોતાને તો મળક, ને બીજાનાં મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય. ”

“ અહીં આ પ્રિય દ્રાક્ષમંડપ તળે હિંદોલશયને સ્વપ્નમાં દીઠું હોય તે મળક કહેવાતી હશે ? ” “ હૈં ! ત્યારે તો અમને કહો. ના, અમારે સાંભળવું છે. એવું એવું અમને કહ્યા વગર ચાલે ? ” વગેરે, વગેરે, વગેરે.

જમી પરવારીને રાત્રે સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું. એક માત્ર ચુમ્બનચેરીની કુદ્ર એકલપેટી લાલચમાં અમને જે અત્યંત તુકસાન કર્યું હતું તેને માટે ઘટતો ઠપકો પણ દાઘો. પણ તેનો તો જવાબ રોકડો મળ્યો. “ અમે શું જાણિયે જે પોતે સ્વપ્નલોકમાં વિરાજે છે ? એવા એવા વિહારમાં એકલપેટા થઈને અમને સાથે ન લઈ જાઓ તે એ સ્તો ! ” અને આંવા રમ્ય લવરી કરતાં કરતાં અમે ઊંઘી ગયાં.

હાલ એ જ વિ. આપના તરફ પણ કંઈ સ્વપ્ન કે જાગ્રત અવસ્થાના વિચાર વ્યવસાય ચાલ્યા હોય તો તે દસ્તૂર મુજબ જણાવવા કૃપા કરશો.

વિ. સ્નેહી —

ઉ-વૉલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ:

એક શિકારી.

નોંધ

- ૧ ઇથ્રેજનો તરજુમો, ઉદ્ભાવિત: જુવો Olive Schreiner: Story of an African Farm, Part II ch 2; અને એ જ લેખિકાનો Dreams નામે સંગ્રહ, વાર્તા રજી.

આમાંથી “શિકારી”ની વાર્તાનો જ ભાગ પ્રથમ પ્રકરણ દર્શાવેલ, વિ. સં. ૧૯૪૯-૪૯-૫૦ના અંકોમાં.

પણ આ સંગ્રહને માટે આ આખો તરજીમો નવેસર લખ્યો, ૧૯૨૩; અને શબ્દશઃ તરજીમાનું પ્રયોજન ન હોવાથી, મૂલનો આશય, આપણા વાંચનારાઓને વધારે અસરકારક રીતે કહેવાય એટલા માટે ઠેકઠેકાણે વત્તાઓછા ફેરફાર કરેલા છે.

૩ જયન્ત. હું કોલેજમાં ભણતો હતો તે દરમિયાન કેટલીક ઇંગ્રેજ કૃતિઓ તરજીમો કરવા માટે પસંદ કરી હતી, તેમાંથી આ પ્રથમ ખંડારા એક શિષ્યમિત્રે લખેલો સુધારતાં મેં લગભગ બધો ફેરવી નાખ્યો, અને જ્ઞાનદર્શનમાં પ્રકટ થયો. એ શિષ્યમિત્ર તે “જયન્ત.” એ તખલ્લુસ સાથે પ્રકટ થયેલા આ પ્રમાણે લખાયેલા બીજા એકામે તરજીમો પણ અત્યારે જે અંધારામાં ઢુળી ગયેલા છે તેમાંથી ખંડાર કહાડીને ફરી પ્રકાશમાં મુકવા જેવા છે.

દર્શનિયું

ઉ-વોલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ:

એક શિકારી

ઉ-વોલ્ડો* ભોંય ઉપર ઉઘો પડ્યો હતો. એની રખવા-
ળી નીચેનાં શાહમૃગોનાં+ બચ્ચાં આસપાસ ચણતાં હતાં.
જમણા હાથ ઉપર કપ્રો હતી. સામે જલાશયનો બંધ આવી
રહ્યો હતો. એના હાથમાં મોટા ગોળ સ્તંભ જેવું એક લાકડું

*આગલો જમાનો જ અને જ માં ભેદ ગણી જ નો શુ-
ભરાતી લિપિમાં વ અને જ નો ઉચ્ચ લખતો હતો. અહીં
ઉ-વ એમ વચ્ચે હુંકું-ઉમેર્યું છે, હ અને વ મળીને એક જ ક-
ચ્ચારણ કરવું એમ સૂચવવા માટે.

+ શાહમૃગ, ostrich (ઓસ્ટ્રીચ).

હું તેમાં એ આકૃતિઓ કોરતો હતો. જે કાંટાળ ઝાડે તથે તે હતો, તેમનો છાંયો નામનો જ હતો. પણ આ ખુશ-નુમા ઋતુમાં ખરે ખપોરે પણ તાપ લાગતો નહીં, લોહીને કિતેજક ગરમાવો જ અનુભવાતો, અને ઉ-વોડો પોતાની કોતરણીમાં એકાગ્ર થયો, જે કે આસપાસ પથરાય રહેલી જેરુ જમીન અને ઉપરનું અગાધ આસમાની આકાશ તેના રોમમા સુખદ સૌંદર્યની અતિસૂક્ષ્મ કણિકાઓ ઝરમર ઝરમર વર્ષા રહ્યાં હતાં.

કોરતાં કોરતાં ઉવોડો તેમાં એટલો લીન થઈ ગયો કે એક ઘોડેસ્વાર છેક નજીક આવીને ઉભો ત્યારે જ તેણે ઉચે નેચું. અસ્વાર ક્રેંચ લોહીનો અને ઉંમરે અઢીવીશેકનો જણાયો. શરીરે જરા સ્થૂલ હતો. આંખો ભારે શિથિલ અને મ્દાન હતી, અને મૂછ અણીદાર ખનાવેલી હતી. ઘોડો જાતવાન અને તેજ હતો, અને તેના ઉપરનો સાજ કીંમતી અને શોભીતો હતો. અસ્વારના હાથ મોજાંમાં હતા અને તેનો પેરવેશ સુઘડ હતો. આવા મુસાફર આ પ્રદેશમાં કોઈક જ આવના.

અતિ મીઠા સરોવમાં તેણે ત્યાં આગળ એકાદ કલાક વીસામો ખાવાની રજા માગી. આંખ અને ચહેરાનાં તેજ હરી ગયા પછી પણ કંઈની મધુરતા વર્ષા સુંવી ટકે છે-ઉ-વોડાઓ ખેડા થકને પાડળ એક ખૂણે આ વાડીના

ઉ-વૉલ્ડોનો સમારકસ્તંભ.

ઘણીના મકાનો હતાં તે તરફ આંગળી કરી, એમ સૂચવવાને કે વીસામે લેવો હોય તો ત્યાં જાઓ. પણ આ મુસાફરે અહીં જ રોકાવું પસંદ કર્યું. તેણે ઘોડાનો એક તંગ છોડી જીન ઉતારી લેાંચે મુક્યું, ઉ-વૉલ્ડો ઘોડાને પાણી પાવા લાઇ ગયો, અને મુસાફર જીનને અડેલીને બેઠો. પાછા આવી ઉ-વૉલ્ડોએ પોતાને માટે ચાહ અને ખાણું હાજર હતાં, તે ખાવાપીવામાં સામેલ થવા વિનંતિ કરી. મુસાફરે થોડી ચાહ જ સ્વીકારી. અને ઉ-વૉલ્ડો હાથ ધોઇને પાછો પોતાના કોતર કામમાં લાગી ગયો. એ ઉપરનો એનો મોંઠ હવે પહેલાં જેવો રહ્યો ન હતો. માનવ સ્નેહોમાં, તેમ સ્થૂલ વસ્તુઓની ચાહનામાં પણ, આપણો પારો ચ્હડે છે તે એક વાર શિખર સુધી ચ્હડીને પાછો ઉતરે છે, અને ઉતરવા માંડ્યા પછી પાછો કદાપિ પહેલા જિંદુ સુધી ચ્હડતો નથી જ. આ, જેની પાછળ તે મહિનાઓ સુધી ગાંડો બન્યો હતો, તે હવે તો એના સ્પષ્ટાના હૃદયમાં કંઈ એવી અતિ વ્હાલી ચીજ ન હતી કે તે ખીજના દેખતાં ખ્હાર કહાડતાં અને આક્રીનું કોતરકામ ઉમેરતાં તેને સંકોચ થાય. એ તો પોતાની જ, પોતાના હૃદયનું પણ હૃદય, અસમભાવિ નયન એના ઉપર પડે તે કેમ ખમાય, એવી લાગણી એને હવે એના વિશે હતી નહીં.

મુસાફર જીનને ટેકે જૉશ વધારે આડો થયો અને તેને બગાસાં આવવા લાગ્યાં. તેને આવા જંગલી પ્રદેશ

રુચના નહીં. આરામપુરથી અને પેલેંગ, નોકરેનકર, વર્ત-
માનપત્રો, અને ખાસ વંધો કે ચિંતા મળે નહીં એવા
સ્હેલાણીઓના વાર્તાલાપ, એવા એવા નાંગરિક જીવનના
લોગવિલાસો વગર તેને જીવ્યું ભારરૂપ થઈ પડતું અને
વ્યર્થ લાગતું. લોકો તો એના વિશે કહેતા કે રાતે એકલો
પડતાં તે પોતાના શણગારેલા ઓરડામાં દારૂ અને પુસ્તકો
લઈને ભરાતો, અને ઉમેરતા પણ-પોતાની જાણીતી સર્વજ્ઞ-
તાને આધારે અને બિલાડીની માફક અંધારામાં પણ જોવાની
શક્તિ વડે, કે પુસ્તકશોખ કરતાં એને દારૂશોખ વધારે હતો,
અને તેથી ય વિશેષ એક ત્રીજો શોખ હતો, જે એને એટલો
ખબો હતો તે કંઈ એના હિતમાં સારું ન હતું. પરંતુ આપણા
મુસાફરને લોઠવાયકાની થોડી જ પરવા હતી. લોકો તેની
હસતી અને સારી દુનિયાને ખનાવી રહેતી મુદ્રા જ જોવા
પામતા. બધું જ જો માંયા કે સ્વપ્ન જેવું ગણાય, તો એ
માયાસ્વપ્ન ઓથારની પેઠે હૃદયને ચાંપી મારે; તેમાંથી જો
પુસ્તકો, દારૂ, અને યુવતીઓ ઉગારી શક્તાં હોય, તો એ
વસ્તુઓનો એથી સારો ઉપયોગ પણ બીજો શો હતો જે !
ખેશક, આપણા મુસાફરના જીવનમાં અને એના મનનચિંત-
નની આનાથી એક તદ્દન નિરાળી બાજુ પણ હતી; પરંતુ
દુનિયા, ડાહી દુનિયા, પોતાના ડાહ્યપણને જ સર્વોપરિ માન-
નારી દુનિયા. એ બાજુથી અસ જ હતી.

ઉ-વૉલ્ડોનો સમારકસ્તંભ.

બગાસાં ખાતાં ખાતાં યે મુસાફર આ ખુશનુમા ઋતુમાં ધરતી અને આકાશની સુંદરતા પીતો હતો અને કપ્રો, શાહમૃગોનાં બચ્ચાં, સ્ટેન્ડ આદિ આવેલાં એક બાબુનો ખંધ અને ખીજી બાબુનાં મકાનો, અને પાસે કોતરતો પડેલો આ અણુધડ જેવો કિશોર, સર્વને જોઈ રહ્યો હતો. એની આહ પોતે પીધી તે એની સાથે કઈંક વાતચિત તો કરવી પડે એમ એને થયું, અને બેચાર સવાલજવાબમાં પતવી દેવાની વૃત્તિથી તેણે શરુવાત કરી.

“ આ વાડી તમારા પિતાની ? ”

“ ના, હું નોકર છું. ”

“ શેઠ કય હશે ? ”

“ હા. ”

“ તમને અહીં ગમે છ ખરું ? ”

ઉ-વૉલ્ડોજરા ખંચાઈને જોલ્યો, “ આ દિવસોમાં ગમે. ”

“ આ દિવસોમાં કેમ ? ”

“ આ સુંદર ઋતુ ચાલે છે ત્યાં સુધી. ”

મુસાફરે છોકરાને જરા બારીકીથી નિહાળ્યો. એની આંખમાં તેને કઈંક તેજ અને આનંદ લાગ્યાં ખરાં. પછી એના કોતરકામ તરફ નજર ગઈ. આવા ગામડી પહેરવેશનો અને આ અણુધડ સ્થૂલ કાયા અને બાલક જેવાં માથાં-વાજો જુવાન, જુવાની બેસતાં બેસતાં જ ચિમળાતી હોય

એવો આ કિશોર, ઝડપુ ઝડપુની સૂક્ષ્મ સુંદરતાનું પાન તે શું કરતો હશે! નાનુક બદન, સંવાદી શક્તિઓ, અને કેળવાયલા ઈન્દ્રિયગણ વાળા પોતાના જેવા જ માણસ અવાચક કુદરતના તેજ અને રૂપ ગંધ અને સ્પર્શમાંના સૂક્ષ્મ રસોના ભોગી હોઈ શકે:-પણ આ જડ જેવો ભરવાડ! એના જડા કાનમાં કુદરતની અનેકતારી તંત્રીનું સંગીત સંભળાય ખરું? આમ કંઈક તિરસ્કાર અને આશંકા વાળી જિજ્ઞાસાથી તેણે વળી સવાલ કર્યો:-“ આ તહમે કોતરો છો તે જેવા દેશો? ”

ઉ-વોલ્ડોએ પોતાનો સ્તંભ તેની પાસે ધર્યો. માણસ પંખી વગેરેની આકૃતિઓ અને તમામ રચના પુષ્કળ મનન કરી કરીને કોતરી હોય એમ લાગ્યું. મુસાફરે સ્તંભને ફેરવી ફેરવીને જોયો. એ તળેથી ઉપર જતું ચિત્રપટ જેતો ગયો તેમ તેમ તેનું કૌતુક વધ્યું.

“ આ કોતરકામની કલા તહમે શીખ્યા ક્યાં? ”

“ અહીં, મહારી મેળે.”

“ આ ઉંચી નીચી રેખાઓ-?”

“ - એટલે પર્વતો.”

“ આખાનો પણ કંઈ અર્થ હોય એમ લાગે છે.”

ઉ-વોલ્ડો જવાબમાં બોલ્યો તે છેક અસ્પષ્ટ હતું.

મુસાફરને એમ થયું કે આ કાયા ત્યારે લગભગ માણસના કદની પણ તેના ઉપર બાળકના જેવો ચહેરો અને

ઉ-વોલ્ડોનો રમારકસ્તંભ.

એરો ઉપર બાળકના જેવા જ વાળ, એ દેખાવમાં જેવો વિરોધ હતો, તેવો આ કોતરકામમાં પણ હતો. અને એ સામસામાં વિરોધી તત્ત્વમાંથી એકથી આઘાત તો બીજાથી આકર્ષણ એમ તેના ચિત્તને પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓ એક સાથે થવા લાગી. દયા અને સહાનુભૂતિની મિશ્ર વૃત્તિથી તેણે પૂછ્યું, “આટલું કરતાં કેટલો સમય લાગ્યો, વારુ?”

“નવ મહિના.”

ગજવામાંથી પાકીટ કહાડી તેમાંથી મુસાફરે કંઈક કહાડ્યું. આ સ્તંભ પોતે ઘોડા ઉપર કોઈ રીતે બાંધીને લઈ જવો અને દૂર જતાં વચ્ચે કોઈ ઠેકાણે ફેંકી દેવો એવો તેને વિચાર થયો.

“તમારા આ કોતરકામના બદલામાં આટલું સ્વીકારશો?”

ઉ-વોલ્ડોએ પ્રાંચ પાકિન્ડની નોટ જોઈ અને ડોકું ધુણાવ્યું.

“તમને એની વધારે કીંમત લેખો છો?” – સવાલમાં કંઈક કરડાકી હતી.

ઉ-વોલ્ડોએ તે ગણકારી જ નહીં, તે માત્ર એક કષ્ટ તરફ આંખો કરીને જોયો, “આ તો એને માટે અનાવું છું.”

“એ કોણ?”

“મહારા પિતા.”

મુસાફરે નોટ પાછી પાકીટમાં મુકી અને સ્તંભ ઉ-વોલ્ડોને પાછો આપ્યો. ટોપી આંખને ઢાંકે એમ નીચી તાણીને તેણે હાંધી જવાને પગ લાંબા કર્યા. પરંતુ ઉંધ ન જ આવી, એટલે પાછો ઉ-વોલ્ડો કોતરતો હતો તે જોઈ રહ્યો. ચિત્ર પૂરું થયું હતું અને ઉ-વોલ્ડો સ્તંભની પીઠ પર અક્ષરો દેખાતો હતો.

મુસાફરે મધુર સરોદે સવાલ કર્યો, “આવા સ્મારકની ઉપર શબ્દો કોતરવાનું શું પ્રયોજન?”

ઉ-વોલ્ડોએ જવાબ ન દીધો. તેણે સવાલ સાંભળેલો જ નહીં. મુસાફરની સંનિધિ પણ તે પોતાના કામની એકાગ્રતામાં ભૂલી ગયો હતો.

મુસાફરે ચાલુ રાખ્યું: “ત્હમે માનો છો જ કે આ સર્વ પરલોકવાસીઓ પાછા કબ્રમાંથી ઊઠશે, પોતાના માંસલ પગ પાછા જમીન પર માંડશે જ; તો આના ઉપર ‘અનંત કાલની નિદ્રામાં સૂતા’ એવું શાને લખવું? ત્હમે માનો છો ને કે એ પાછા સ્વદેહે ઊઠશે?”

ઉ-વોલ્ડોએ મુસાફર સામે જોઈને સામો સવાલ કર્યો: “ત્હમે એ માનો છો?”

આવા અણુધાર્યા સવાલથી મુસાફર કંઈક ખંચાયો, પણ તેને હસવું આવ્યું. પોતે કાચ નીચે રાખીને દેડકાનાં એકમે દિવસનાં બચ્ચાંને જોઈ રહ્યો હોય, અને તે કાચ નીચે પૂછડી હલાવતો સવાલ કરે અને જે અચ્ચંબો પેદા થાય, એવું તેને થયું.

ઉ-વોલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ.

“હું?નારે.” હુંકા કઠોર હાસ્યથી તેણે પોતાનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું: “શ્રદ્ધાને નામે મીંડું, આશાને નામે મીંડું, ભયને નામે મીંડું, લાગણીને નામે મીંડું,—એવો માણસ ત્હમે ન દીકો હોય તો જીવો એ હું. હું માણસમાં જ નથી. આ શાહમૃગો અને આ વેરાનમાં વસતા ત્હમે મહારી શ્રદ્ધા—અશ્રદ્ધાનો, મહારા ધર્મ—અધર્મનો વાદ કરવા જાઓ તે ત્હમને કેમ પરવડશે?”

ખીજી જ પહે ઉ-વોલ્ડો સહસા એની પાસે આવ્યો અને મુસાફરના અગ્રણી વચ્ચે જ પોતાનો સ્તંભ એના ખોળામાં મુકીને બોલ્યો, “હા, હું ત્હમને કહું, આ ચિત્રપટમાં મહારું આખું વક્તવ્ય ત્હમને કહું છું.” આ શ્રદ્ધાવિહીન, આશાવિહીન ભયવિહીન, હૃદયશૂન્ય માણસ ઉપર તેને કોણ જાણે ક્યાંથી ઉમળકો આવ્યો. સ્તંભને છેક તળિયે એક છેક ન્હાની માનવાકૃતિ હતી તે ઉપર એણે આંગળી મુકી. અને પછી બોલતાં બોલતાં વધતી જતી સ્પષ્ટતા અને બળતરાથી એ મનુષ્યમનના પ્રવાસનો ચિત્રપટ વર્ણવવા લાગ્યો. અંત ભાગમાં સ્તંભની ટોચ ઉપર આખા ચિત્રના તાજ પેઢે કોતરેલા પંખી-રાજ અને તેની પાંખમાંથી ખરેલા રૂપેરી પીળા ત્રિશે બોલતાં તેનો શ્વાસ ત્રુટતો હતો, અને સ્વર ઠરડાતો હતો, કેમ જાણે વક્તવ્યની ભવ્યતા આગળ હીનદીન વક્તાના વાણી વિચાર અને સંકલ્પ નિરુપાય પંગુતા અનુભવતાં હોય. મુસાફર તેનું

વર્ણુન સાંભળી રહ્યો, ચિત્રપટ જોઈ જ રહ્યો, અને ઉ-વો-
હોના ચહેરા અને આંખના પટ ઉપર થતી લાગણીઓની
ભરતીઓટ નિહાળી જ રહ્યો. ઉ-વોહોનું વર્ણુન પૂરું થયું
ત્યારે તે કોમલતાથી સુમધુર લાગતા સ્વરે બોલ્યો; “હા, ત્હમારો
આશય કંઈક સમજાય છે ખરો. જુવો, સાંભળો, હું કહી
જાઉં.” સ્તંભતલના મનુવામનને આંખની અડકાડીને તેણે
શરૂ કર્યું.—

એક શિકારી

કોઈ એક પ્રદેશમાં એક શિકારી હતો. રોજ તે રોજ
તે રાત્રી પંખીઓનો શિકાર કરવાને રાતમાં જતો. એક વાર
તે એક જલાશયને કાઠિ છૈયામાં છૂપીને પંખીઓ આવવાની
વાટ જોતો હતો ત્યાં એના ઉપર એક વિશાળ છાયા પથરાઈ
અને પાણીમાં તેને કંઈ પ્રતિબિંબ જેવું લાગ્યું. ઉંચે જોતામાં
તો તે પંખીરાજ આકાશમાં કોઈ ઠેકાણે દેખાયો નહીં, પણ
તેની આવી છેક અછડતી ઝાંખીની પણ શિકારીને તો ચોટ
વાગી તે હૃદય સોંસરી લાગી જ ગઈ. તે આખો દિવસ આશામાં
ને આશામાં બેસી રહ્યો. રાત પડી તો ય તે પંખીરાજ પાછો
ન દેખાયો એટલે એ ખાલી હાથે અને ખિન્ન વદને ઘેર ગયો.
તેના સાથીઓએ તેને વાતચિત કરાવવા અને પાછો ખુશ
મિનનમાં આણવા પ્રયત્નો કર્યા તે બધા વ્યર્થ ગયા. એ

ઉ-વોલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ.

નિસ્તેજ મોંએ મૌનને વળગીને જ બેસી રહ્યો. સૌ ગયા પછી તેનો મિત્ર આવ્યો, તેની આગળ એનાં હૃદય અને એક ઉધડયાં તે કહે,

“આજ મેં એક અખ્લુન આશ્ચર્ય જોયું: એક સફેત પંખીરાજ, મહાન રૂપેરી પાંખોને આસમાનમાં પ્રસારીને સેલતો. એને જોયો છે તેજ પલથી, એની ઉડી જતી છાયામાં પલક આવ્યો ત્યારથી જ જાણે આખા અંતરમાં અગન ઉઠી હોય, લોહી સૂકાયા જ કરતું હોય અને જીવ પાણી પાણી ઝંખી રહ્યો હોય તેમ મ્હને થયું છે. મેં જોયું તે તો માત્ર એક કિરણ, એક ઝમક, પાણીના પટ ઉપર પડતાં જ પાછી ઉડી જતી છાયા. તથાપિ એ પંખીરાજને ક્યારે કોટી કરું એ એક જ તૃણા હવે મ્હને રહી છે.”

મિત્ર હસ્યો. તે કહે, “અરે પાણીમાં કોઈ પ્રકાશનો કોઈ ચળકાટનો ખેલ હશે, કે ત્હારા મગજની જ કોઈ એછા હશે, ત્હારી આંખની જ કોઈ બ્રાન્તિ હશે. હોય. કાલ સહવારે ભૂલી યે જઈશ.”

દિવસ ઉપર દિવસ વહેતા ગયા પણ એ શિકારી એકલો જ ભમ્યા કર્યો. વનમાં તે વગડામાં, નદીકાંઠે કેંસરો-વરતી પાળે, કોઈ સ્થલે એ પંખીરાજ એના જોવામાં આવ્યો નહીં. ખીજ તમામ પંખીમાંથી એનું મન પણ ઉઠી ગયું. સાથીઓની ચિંતા વધતી ગઈ. પરંતુ કુલ્લક

માણસોની ચિંતાનું માપ પણ કુદ્દલક. એક કહે, “આને તે શું થયું હશે?” ખીજો કહે, “ગાંડો જ થયો છે.” ત્રીજો કહે, “અરે માતો ન માતો, પણ એને વળગાડ છે.” ઘણાને એમ જ લાગ્યા કરે કે “ખીજા કાઠએ જોયું નથી, સાંભળ્યું નથી, તે એને જોવું છે; એને તો સૌને માથે સવાશેર થવું છે!” બધા આખરે કહે, “ગમે તે હો, આંપણે આપણું જ સમાલો, ભાધ.” સૌએ એને પડતો મુક્યો; એ જીવે છે કે મરી ગયો તે પણ ભૂલી ગયા.

એક રાતે એ હૃદયનાં ઉડાણોમાં અટવાતો અને ભૂલો પડ્યો હોય એમ રવડતો હતો, ત્યાં એક જમ્દિ ભવ્ય પુરુષ તેની આગળ આવીને ઉભો.

શિકારી પૂછે, “આપ કોણ?”

“હું ડાહ્યાપણ. કેટલાક મહત્તે જ્ઞાનસાગર પણ કહે છે. હું આ પ્રદેશનો જ વતની છું, પણ ઘણાં ઘણાં તપ અને દુઃખને અંતે જ માણસને મહારાં દર્શન થાય છે. આંસુ વહી વહીને નિર્મલ બનેલી આંખ જ મહત્તે જોઈ શકે; અને જોવું અને જોટલું દુઃખ સહન કર્યું હોય, તે પ્રમાણેનીજ મહારી વાણી કાન સાંભળે.”

શિકારી તેને પગે વળગી પડ્યો અને આંસુની છાલકો વડે તેના પગને ઘોતો ઘોતો પૂછવા લાગ્યો: “કૃપાનિધાન, આસમાનમાં સેલતો એ સદૈત પંખીરાજ મેં જોયો તે કોણ!

ઉ.વોલ્ડોનો સમારકસ્તંભ.

લોકો મ્હને ભરમાવવાને મથે છે કે એ તો સ્વપ્ન, દિવાસ્વપ્ન, મહારા મગજની જ ખ્હાર નીકળી સ્વતંત્ર આલેખાયલી છાયા.”

જ્ઞાનસાગર ડાહ્યપણે જઈદીના સ્મિત અને અનુકંપા સાથે જવાબ દીધો, “એ પંખીરાજનું નામ સત્ય. જેને જેને એની એક પણ જાંખી થાય છે, તે પછી જંપી શકવાનો નહીં. દેહ પડી જાય ત્યાંસુધી તેને એની જ લગની લાગે છે.”

શિકારીએ હાથ ભારી—“અરે કહો ને દાદા, એ મ્હને ક્યાં મળશે?”

વૃદ્ધની કાયા પાછી અલોપમાં પીંગળી જતી હતી તેમાંથી સ્વર આવ્યો, “પુત્ર, હજી ત્હારાં દુઃખનું માપ ઘણું અધૂરું છે.”

પછી તે શિકારી છાતીમાંથી કદપનાનો કાંટલો અને ધમ્મજાતૃણના રંગમેરંગી તાંતણા કહાડીને વણવા બેઠો, અને આહારનિક્ષા આદિને ભૂલી જઈને તેણે એક જાળ વણી.

સહવારે એ શોભીતી જાળ તેણે જમીન ઉપર પાથરી અને તેમાં પૂર્વજે પાસેથી મૂડી તરીકે વારસામાં મળેલી અંધશ્રદ્ધાના ચોડા કણ તેણે વેર્યાં. એ કણ સળીસળીને પોલા થયા હતા, અને જરા પણ કંઈ સ્પર્શ થતાં અંદરનો માવો ખ્હાર વેરાઈ ઝુલી આજા ધુમાડાના બાથકાઓ જેવો ઉઠે, જેમાં કામરૂપ આકૃતિઓ દેખાય, એવી રજ જેવો બની રહ્યો હતો.

એ જાળમાં પ્રથમ પકડાયું એક બરફ જેવું સફેત અને કબૂતરની આંખો વાળું પંખી; તેના મીઠા સંગીતમાંથી—“ પય-અમ્મર ! ” “ અવતાર ! ” “ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ! ” “ નરનારા-યણ ! ” એવા એવા ધ્વનિ ચોતરફ મોહક સ્વરોદય પાથરી રહેતા.

ખીજું પકડાયું શ્યામ કે નીલ વર્ણનું પંખી, તેની આંખોના અમાપ ઉંડાણ માનવ આત્માનાં ઉંડાણોને ભેદતાં, અને તેનો કંઠ એક જ ટહુકો કરતો—“ અમરતા ! ” “ અમ-રતા ! ” “ અક્ષય ધામ ! ” “ અક્ષય ધામ ! ” રહી રહીને અતિ માર્દવથી થના આ ધ્વનિથી માનવ હૃદયના તમામ તંત્ર કમ્પતા, અને ધાયલ થઇ ગેંથી ધુન્નરા અનુભવી રહેતા.

ત્રીજું પંખી આંખ આંજી નાખે એવા પીત સોનેરી રંગનું પકડાયું, તેનો ઉંચો સૂર જેટલો તીણો તેટલો સુંદર હતો, તે લાંબાં લાંબાં સ્તોત્ર ગાઇ રહેતો, જેના પડખા યોજનોના ઘેરાવામાં ધૂમતા. “ જ્યાં હું ત્યાં ધર્મ—જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય ! જે જે વિજય તે તે ધર્મના જ પરિપાક ! હાર માત્ર શયતાન અધર્મની જ નાપાક ઓલાદ ! ”—એવા એવા લલકાર વાળાં એનાં સ્તોત્રોમાંથી સ્મૃતિઓ અને ઇતિહાસો ઠાવ્યો અને નાટકોની અવનવી સૃષ્ટિઓ સ્ત્રાવ્યાળ કરતી.

ચોથું પંખી ભૂરા લીલા શાંત નિર્વિકાર અગાધ રંગનું પકડાયું, જે વગર ગાને તથાપિ અસરકારક હોય એક જ રટન રહી રહેતું; “ યમ=કર્મફલમૂર્તિ=ધર્મ=પાપપુણ્યનો જરેજર સાચો તાજો કહાડીને યથાયોગ્ય જ બદલો આપનાર; આ

ઉંઘોલોડોને સ્મારકસ્તંભ

ભવનાં સંચિતનાં જોવાં હોય શકે તેવાં ફક્ત આવતે ભવ ભોગવાવનાર અચલ ન્યાય.”

અંધશ્રદ્ધાના કણ ખૂટી પડ્યાં નહીં ત્યાંસુધીમાં જનજમાં આવાં આવાં અનેક પંખી પકડાયાં. શિકારીને આ બધાં જ એકસરખાં સારાં તો ક્યાંથી લાગે, તથાપિ તેણે તમામને પકડી રાખ્યાં, અને “ નવો પંથ ” નામે એક સુશોભિત મજાખૂત ઉંચું અને વિશાળ પંજર બનાવીને દરેક પંખીને તેમાં યથોચિત સ્થાન નીમી આપ્યું.

આ પંજર અને પંખીઓથી લોકો આકર્ષાયા. પંજર જ તેમના જીવનનું મધ્યગિંદુ બન્યું. તેની આસપાસ મેળાઓ અને નગરો અને રાષ્ટ્રો જનમનાં અને ફેલાતાં જ ગયાં. શિકારી, તેનું પંજર, અને તેમાંનાં પંખીઓ, એ ત્રિપુટીની સ્તુતિ હજારો લાખો અને કોટિકોટિ કંઠ લલકારવા લાગ્યા. પંખીઓ ક્યાંનાં છે, કંઈ જાતનાં છે, કેવી તરેહ પકડાયાં, રોના ઉપર જીવે છે, એ કોઈજ પૂછતું નહીં. શિકારી પણ થોડો વખત તો લોકોના ઉલ્લાસ અને ઉત્સવોત્સાહમાં તણાવો. એને થતું કે આવાં સુંદર અલૌકિક પંખીઓ છે, તો તેમાંનું કોઈ એક તો મહારો પંખીરાજ સત્ય હોવા સંભવ છે; પંખીઓ મેટાં થશે, કે પાંખપીછાં ખરવાની ઝડપમાં રૂપ બદલશે ને મહારો પંખીરાજ દેખા દેશે; અગર આમાંના કોઈના ઇંડામાંથી તે પ્રકટ થશે. ધીરજ જ તરણો-

પાય છે. હા, હા, એવું બને શામાટે નહીં ? આવી માન્યતા અસંભવિત જ એમ કેમ કહેવાય !

વખત વહેતો ગયો, અને લોકોનાં ગાનતાન નાચજલસા ચાલુ રહ્યાં, પણ શિકારીના અંતરના અંતરમાંથી પાછી ગ્લાનિ પેદા થઇ, તે ઘેરી જ થતી ગઇ. તે પાછો એકલ ભટકતો ચિંતનમાં ડુબતો અને આંસુ સારતો થયો. સત્યની લગની પાછી સર્વવ્યાપી સર્વરોધી થઇ. એક દિવસ તે નીચી નજરે બેઠો હતો અને આંસુ ટપકતાં હતાં, ત્યાં પાછો જ્ઞાનસાગર ડાહપણુ પ્રત્યક્ષ થયો. શિકારીએ દાદાને બધું કહી સંભળાવ્યું.

વૃદ્ધના સ્મિતથી હેરાતા અને ખેદથી નીચા ઢળતા આઠમાંથી વેણુ નીકળ્યાં; “પુત્ર, સત્યને મેળવવાની આશાએ એવી જાળો તો ભૂતકાલમાં ઘણાઘણાએ પાથરી હતી; પણ હર એક વખત ફેાકટ. અંધશ્રદ્ધાના કણને સત્ય ચણતો જ નથી. ઇચ્છાતૃણના તંતુઓને સત્યના પગ લેખવતા જ નથી. આ ચૂલ હવાના પ્રદેશો સુધી સત્ય ઉતરતો જ નથી. તે પકડેલાં પંખીઓ અસત્યવંશજો છે. ઉપરથી સુંદર અને મનોહર દેખાય છે ખરાં, તેથી તેમની જાતમાં કંઈ ફેર ન પડે. પંખીરાજ સત્ય એમની જાતનો પણ નથી.”

શિકારીએ અત્યંત ઉદ્વેગથી પૂછ્યું, “ત્યારે મ્હારે કરવું તે શું ? આ લગની મ્હારું લોહી શોષી રહી છે તેને ઠારવાને કાંઈ યે રસ્તો હશે ખરો ?”

હિ-વોહોનો સ્મારકસ્તંભ

વૃદ્ધ કહે, “ પુત્ર, તેં આટલું દુઃખ વેઠ્યું તો હજી વધારે વેઠ. આ સ્થૂલ હવા અને અંધ શ્રદ્ધાના પ્રદેશ ત્યજ દે. જોજો, એમાંથી અશાસ્ત્રીય માન્યતાનો એક પણ કણ કે તંતુ તારી સાથે રળેતે આવે ! જા પરમ નાસ્ત્રિ અને નિરપવાદ અશ્રદ્ધાના પ્રદેશમાં. ત્યાં જઈને વસ. ત્યાંનાં પ્રલોભનોને જીત એ પ્રલોભનોથી ઇગાઇશ તો તો, પુત્ર, થઇ રહ્યું. તારી જેવા અગણિત પ્રવાસીઓનો એ જ અંત આવ્યો છે. પરંતુ પૂરેપૂરો વિજય મેળવી શકીશ, તો અતિવિરલ ધન્ય ભાગ્ય એવા તને પ્રકાશનો કિરણ દેખાશે. તેને અનુસરતાં વાસ્તવિકતાના વજસાર પર્વતો પણ આવશે. એ પર્વતો પર ચઢાય તેટલું ચઢજો. પંખીરાજ સત્ય એ પર્વતમાલના શિખરો ઉપર જ વસે છે. ”

શિકારી ડોસાના પગમાં પડ્યો; “ હા, દાદા, હું ત્યાં જઈશ, એ પર્વત ચઢી જઈશ, પંખીરાજ સત્યને છાતીસરસો આપીશ ! ”

વૃદ્ધનું સ્મિત અનુકમ્પા તળે ડુબી ગયું. તે ડોકું ધુણાવતો કહે, “ નહીં, પુત્ર. એનાં દર્શન પણ નહીં થાય. હજી સમય પાડ્યો નથી. ”

શિકારી પૂછે, “ શું, કશી જ આશા નથી ? ”

વૃદ્ધ કહે, “ આટલું કહી શકું. આજે પણ કેટલાક મહાનુભાવો એ પર્વત ચઢે છે. અને એ ઉંચા પ્રદેશોમાં જો તપસ્વી નરરત્નો સૌથી આગળ વધે છે તેમનામાંથી કો-

છકને પંખીરાજ સત્યનું એકાદ પીછું હાથ આવે છે. અને હું ધારું છું કે,”-બોલતાં બોલતાં એ વૃદ્ધ અવાજમાં ભવિષ્યવેત્તાની દૃઢતા આવી અને તેણે ઉમેર્યું, “ અને હું ધારું છું કે આ પીછાંઓની પૂરતી સંખ્યા મળશે ત્યારે તેમાંથી દોરડાં વણાશે, અને જાળ પણ નિર્મી શકાશે, અને એ પ્રમાણે સ્ત્રજાયેલી જાળમાં સત્ય પકડાશે. સત્યને સત્ય વડે જ પકડી શકાય, અન્યથા નહીં. ”

શિકારી ઉભો થતો કહે, “ હું જમશ જ. ”

વૃદ્ધે તેના માથા ઉપર હાથ મુક્યો; “પુત્ર, નિશ્ચય કરતાં ખેલ્યાં આટલું વિશેષ જાણુ. જે એક વાર આ પ્રદેશમાંથી તીકળી જાય છે તે પાછો અહીં આવી શકતો નથી, સાત દિવસ અને સાત રાત નિરંતર લોહીનાં આંસુ વર્ષાવે તોપણ પછી તે પાછો આ પ્રદેશમાં પેસી શકતો નથી જ. આ એક ગાંઠ વાળુ અને ખીણ આ વાળુ. એ પ્રવાસનાં પ્રવાસીને માટે કશો લાભ કે બદલો છે નહીં, જે કોઈ એ પ્રવાસને વરે છે, તે તે ઉપરના પોતાના શોખથી, તે માટેના પોતાના અનિવાર્ય આકર્ષણ અને સ્નેહથી જ વરે છે. એ પ્રવાસ પોતે જ તેનો લાભ અને તેનો બદલો. ”

શિકારી: “ ખરું. એમ જ ઘટે. એ જ એ પ્રવાસનું અનન્ય વ્યક્તિત્વ. એને જરા પણ ખીણ જાતનો કલ્પે તે એને માટે લાયક જ નહીં. અને હવે, દાદા મહને કંઈ દિશા કે માર્ગ સૂચવશો ? હું એ જ પ્રવાસે જવાનો એ નક્કી. ”

ઉ-વૌહોનો સમારકસ્તભ

જ્ઞાનસાગર ડાહપણ કહે, “ ઘણા ઘણા માણસોએ મથી મથીને જે ચીલા પાડ્યા હોય તે જ હું બતાવી શકું. હું તો માત્ર ભૂતકાલનો સજીવન સંસ્કાર. આવા પ્રયાસ હજી ગણુતર માણસોએ જ ખેડ્યા છે, એટલે જે કોઈ નવો સત્યભક્ત વીર એ જ પ્રયાણ વરે છે, તેણે પોતાનો માર્ગ જાતે ઠરવાનો છે. એ પ્રદેશમાં કે એ રસ્તે મહારે હજી અધિકાર નથી. છેલ્લી સલામ, પુત્ર. ”

શિકારી જોતો ઉભો હતો ત્યાં જ વૃદ્ધ પાછો અલોપમાં ધ્રોગળી ગયો. શિકારી ધીરે ધીરે પાછો વળીને પોતાના પંજર પાસે આવ્યો. અનેક વિચાર કરી કરીને તેણે એ પંજરના સળિયા હાથે મચડી મચડીને મહા પ્રયાસે તોડ્યા. તેના હાથ ચીરાયા અને સ્ફોરાઈ ગયા, સળિયા હાથમાંથી છૂટી છૂટીને માથામાં ને છાતી પર ગમે ત્યાં અફળાયા લોકાયા, અને ત્રુટતા સળિયાની તીક્ષ્ણ ધાર અને કચ્ચરોથી તે ઘણાં ઘણાં ઘવાયો. કેટલુંક બાંધવું અને બનાવવું સહેલું અને આનંદદાયક છે, જેને તોડવું અને પાડવું અતિ વિંકટ અને ક્લેશકર છે.

પંજરમાંથી એક પંખી એક પંખી તે ઊરાડતો ગયો.

છેલ્લો પેલાં શ્યામ કે નીલ વર્ણના પંખીનો વારો આવ્યો. સારે તેને તેણે પોતાની બાથમાં લીધું અને હૈયા સરસું ચાંપ્યું. પંખી પણ પોતાની અગાધ આંખે તેની આંખોમાં મીટ

માંડી રહું અને તેનો “અમરતા!” ટહુકો એનું ચિત્ત બહોલી રહ્યો.

શિકારીને વિચાર થયો. આ સુંદર બહાલું પંખી છેક હલકું અને નાણુક છે. એને ચણ પણ કશી જોઈતી નથી. લાવ એને સાથે જ રાખું. પોતાની છાતી આગળ તેને લઈ લેઈને તે ઉપર એણે જબ્બો પ્હેરી લીધો.

તેણે ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં ડગલે ડગલે એ પંખીનું વજન વધવા લાગ્યું. એનાથી ડગલાં પણ ન ભરાય એટલું બધું તેનું વજન થઈ ગયું. નિરુપાયે જબ્બામાંથી તેણે એને પાછું કહાડ્યું. “અરે મહારા સુંદર પંખી, મહારા હૈયાની હુંક ! શું તને પણ મહારે ત્યજવું !”

મહાપ્રયત્ને હાથનાં આંગળાં ઉઘાડીને તે કહે, “જા બાપુ, જા. પંખીરાજ સત્યના ટહુકામાં કોઈ સૂર તને મળતો કદાચ હશે. પણ એ તો જે હો તે હો. ” પંખી મંદ મંદ ગતિએ અને અનેક વાર પાછું જોતું જોતું ઉડી ગયું.

પછી પોતાના કલ્પનાકાંટલામાંથી ઇચ્છાતૃણના રંગબેરંગી તંતુઓને પણ તેણે ઉખેળીઉખેળીને ફેંકી દીધા. નયો કાંટલો જ રહેવા દીધો, કેમ કે એ કંઈ આ પ્રદેશની પેદાશ ન હતો.

એ ચાલી નીકળે છે ત્યાં પાછળ ગાળો દેતા અને ફિટ-ફાર કરતા અને હાથ ઉગામતા લોકો ધાયા. “હત મૂર્ખ, ગાંડા, પાખંડી, પિશાચ ! તું અમારું પંજર ભાંગનાર કોણ ? ક્યાં ઉરાડી મુક્યાં તે એ અમારાં દિલોજન પંખી ?”

શિકારીના ઉત્તર તેમણે સાંભળ્યા જ નહીં. “સત્ય ? એ કંઈ વાહીનો મૂળો ! એ કંઈ ખવાય છે ? એ કંઈ પીવાની ચીજ છે ? એને કોણે દીઠું છે ? આ પંખીઓ તો સાચાં, સોનેરી, દિવ્યસૂરત, સ્વર્ગનાં અમૃતગાન ગાનારાં હતાં ! અરે નરાધમ, જાતિધાતી, ગોઝારા !”

કેટલાક ત્રાહી ઉઠ્યા, “મારો, મારો એને !” કેટલાક કહે, “અરે જવા ઘોરે-જલા ગમ્મ !” એ જરા છેટે જતાં કેટલાક હિચકારાઓને હિંમત આવી. તેમણે કાદવકચરો, ખત્તર, તીર, અસ્ત્ર, જે આવ્યું તે ફેંક્યું. શિકારી ધવાતો ધવાતો જેમ તેમ કરતાં આથે નીકળી ગયો. અને પ્રદેશસીમા ઓળંગી ગયો ત્યાં સાંજ પડી.

મુસાફર પોતાના મીઠા સરોદમાં આ વર્ણન ચિત્રપટમાં ઉંચો ચઢતો ચઢતો કરતો ગયો તેમ તેમ કલમે કલમે વાક્યે વાક્યે અને વચ્ચે વચ્ચે તો શબ્દે શબ્દે ઉં-વૉલ્ડોની આંખ હકાર ઉપર હમર ભણતી ગમ્મ : સાવિત્રી આખ્યાન કોઈ સહૃદય પુરાણી વિસ્તારીને કહેતો હોય છે ત્યારે સાંભળતાં સ્ત્રીમંડળમાંથી કોઈ કિશોર વિધવાના જેમ નિગરના નિગરમાંથી “હરે !” “હરે !” બોલાઈ જાય છે તે પ્રમાણે. અને આવી અજાણતાં જ પૂરાતી હૃદયના તંતુઓની ટાપસીથી અભ્યાસજડ પુરાણી પણ જેમ પોતાની કથામાં ખીલે, તેમ આ લાગણીશૂન્ય મુસાફરને પણ થયું. પોતે કલા અને

વાણીના પરિશીલનમાં ગાળેલાં તપસ્યાનાં વર્ષો આ ક્ષણે તેને સાર્થક થતાં લાગ્યાં, અને આ ખુશનુમા આળસના ખંધુ જેવા પ્રહરમાં ઉ-વોલ્ડો શિક્ષકારના નિખાલસ અને તીવ્ર બળતરાના દષ્ટિપાતો તેને બદલામાં મળતા ગયા, તે કોઇ સુંદર અપરિચિત રમણીની વિલાસભિક્ષાના તરસ્યા કટાક્ષો કરતાં પણ તેને પ્રેષ્ટતર થઇ પડ્યા.

સાંઝ પડી. જોતજોતામાં રાત પડી ગઇ. આ પ્રદેશ આરમાસી રાતની આણુ તળે હતો. શરીર આંગળાં હાથ લંબાવી લંબાવીને આંધળાની માફક ચોતરફ ફાંફાં મારતાં મારતાં, કે જનવરની માફક ચતુષ્પાદ બનીને જ, તે ગતિ કરી શકતો. જે કંઈ એના હાથ કે મસ્તક કે બભા કે શરીરના કોઇ ભાગને અડતું તે તુરત ભરભર ભૂકો થઇને એના ઉપર વર્ષતું અને તેનો સ્પર્શ એને બારીક ઉન્હી ઉન્હી રેતીના જેવો લાગતો. નીચેની ભોંય કલાણુ જેવી જ હતી; કાઢવનું કલાણુ નહીં, અતિ બારીક અને જરા જરા ઉન્હી ધૂળનું કલાણુ. ડગલે ડગલે આ રેતી અને ધૂળના ગોટગોટ એને વીંટી વળતા, એનાં આંખ કાન નાક મોં ભરી દેતાં. અજવાળું જ નહીં એટલે ન એને દિશાનું ભાન રહ્યું, ન એને વખતના પ્રવાહનું માપ રહ્યું. આ પ્રકાશશૂન્ય પ્રદેશ માર્ગશૂન્ય ઇતિહાસશૂન્ય અને લગભગ જીવનશૂન્ય હતો. 'શિકારીનાં કોણુ બાણુ કેટલાં વર્ષ માસ કે પક્ષ કોણુ બાણુ

ઉ-વોલ્ડોનો સમારકસ્તંભ

કેવી રીતે આ પ્રદેશમાં વીત્યાં, ત્યાં એક દાણે એનું માર્યું
કેશમાં અફળાયું. તે સંગીન જણાયું અને બહુ ઉંચું પણ
હતું નહીં. એટલે એ ખીયારો છેક નિરાશ જેવો લોથપોથ
થયેલો એના ઉપર ચઢવા ગયો. અનેકાનેક વાર ધબ. નીચે
પડી પડીને અને નીચેની ધૂળમાં લગભગ દટાઇ જઇને ફરી
ફરી ફરી પ્રયાસ કરતો તે આખરે ચઢી શક્યો અને ઉપર
આસન વાળીને બેઠો. પરમ નાસ્તિ અને નિરપવાદ અત્રદ્વાના
આ પ્રદેશમાં તે છેક હારી ગયા જેવો થયો.

બેઠો બેઠો ન જતે કેટલે કાળે તે આંખ કાન મોં
અને નાકમાંની રેતી અને ધૂળ આછી કરી શક્યો. એટલે
તેને પોતાના ઉચ્ચાસનની આસપાસ અતિ ખારીક ધુમસની
બાદળીઓ ચઢતી અને ઉપરથી એ કરતાં પણ ખારીક વૃદ્ધિ
થતી લાગી. આથી તે પોતાના ઇન્દ્રિયદ્વારોમાંની ધૂળ અને
રેતી વધારે ઓછી કરી શક્યો ખરો, પરંતુ આ નવા પ્રવાહી
કણો તેનામાં વધારે ઉંડા ખેસી ગયા, અને તેનાં અંગોમાં
અને હૃદયમાં પણ શીત વધવા અને જામવા લાગ્યાં.

પછી બે જુદી જુદી દિશામાંથી ધુમસમાં લપેટાયેલી
બે તેજકણીઓ નાયતી ફૂદડી ફરતી અને ગુલાંટો ખાઇ
ખાઇને આગળ વધતી તેની પાસે આવતી જણાઇ. શિકારી
આંખો વિકસાવીને ખંતે તરફ વારાફરતી જોઇ રહ્યો. પાસે
આવી જતાં એક તેજકણીના મધ્યમાં વિચિત્ર હસતું
અને કટાક્ષ ભાંગિઓની ભૂલભૂલામણી વિલસાવતું સ્ત્રીમુખ

દેખાયું; ખીજી તેજકણીના મધ્યમા દ્રાક્ષાસવની સરિતા ઉપરની બુધ્ધુદ લહરીઓ ચળકી રહી. ખંતેનો જુદો જુદો ને કોઈક વાર એક પણ થઈ જતો નાચ શિકારીનાં નયન આગળ જમી રહ્યો.

“ મહારા એકાંત અને અંધકારમાં આવી ચઢનાર તમે સત્ત્વો કોણ છો ? ”

“ અમે વિષયાસક્તિની બેલડી છિયે. પ્રકૃતિ અમારી માતા, અતિમાત્ર અમારો પિતા, જેનાં અનિયમ, અવિચાર, અપરિજ્ઞાસા, અને મોહ એવાં ચાર મુખ છે. અમે પર્વતો અને નદીઓથી પણ પુરાણ છિયે, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જંતુથી યે પ્રાચીન છિયે, તથાપિ સુરલોકમાં પણ અમારી સ્વચ્છંદ-ગતિ હોવાથી સદા નવજુવાન અને અમર ઉમંગી છિયે. ”

ખેડી કણીમાંથી બે નખરાંબાજ બાહુલતા આગળ ધસી. તે કહે, “ આવ, આવ, મહારી બાથમાં. જે તો ખરો, ચાર, મહારા ગુલાબી ગાલનો સ્પર્શ મશરૂ જેવો છે, મહારાં સ્તન હુંકાળાં છે. ત્યારુ હૃદય શીંગડું થઈ જાય તે પહેલાં આવ, તેમાં હું મસ્તી અને ઉછાળા અને જીવન-સર્વસ્વ રેકું. ”

ખીજી કણીમાંથી એક હીરાજડિત ભરેલો જામ નીકળ્યો, અને તેને જ બાણે વાગ્યા થઈ હોય એવા બોલ શિકારીને સંભળાયા: “ જે મહારું તેજ, મહારો રંગ, મહારી અપટ. ચાખી તો જે, દોસ્ત, ત્યારું મગજ જ ઝાણુઝાણી રહેશે,

ઉ-વોલ્ડોના રમારકસ્તંભ

તરંગ પર તરંગ અનુભવશે, લોકોત્તર પ્રેરણાઓથી ઉભરાશે. જીવાની તે હું, ધૂન તે હું, પવનપાવડી તે હું, દિવ્યદષ્ટિ તે હું, સોમવલ્લીની સુરેશ્વરજિત શક્તિ તે હું, નિયતિસ્વામી દેવાધિદેવ વપુષુની વારુણી તે હું.”

ખંતે સાથે લાગી કહે, “અરે ભોળા, અરે ભૂલા પડેલા મર્દ, મર્દો અમારે પગલે પગલે ચાલે છે, અમારા શાગિદ અંતે વલ્લી ખનવામાં જ મર્દની હક્ક ગણે છે. આવ અંતે તહારી મેળે અખતરો જો. અમારી ખિરાદરીનું જીવન જ ખેરું જીવન છે, લોહી અંતે આત્માની, સ્પૂલ અંતે સૂક્ષ્મની સાચી મુહબ્બત છે. ઇશકે ઇલાહી અમારો જ છે.”

વર્ણુનનો આ ભાગ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ ઉ-વોલ્ડોનું કૌતુક વધ્યું. પોતાના ચિત્રપટમાં આ દશ્ય અતિ આંખું અને હુંકું હતું, મુસાફર જાત-અનુભવની નવી જ કડી સાંકળતો હતો. તેની ખીલવટ સાંભળવા-જોવામાં લીન થયેલો ઉ-વોલ્ડો છેલ્લાં વાકયો થઇ રહેતાં ખડ ખડ ખડ હસી પડ્યો. મુસાફર તેના નિર્દોષ બળવાન અંતરમાંથી આપોઆપ ઉછળતું અને આખા અંગમાં છવાં છ રહેતું આ અદ્ભુત નેષ જ રહ્યો. એ હાસની ઝળકની સાથે પોતાને નવો અમૂલ્ય અનુભવ મળ્યો એમ મુસાફરને થયું, અને તેણે વર્ણુન ચંલાવ્યું.

શિકારી કહે, પોતાના અંતર જોડે જ વિવાદ કરતો હોય એમ કહે, “અહો તે અંધકાર ! અને આ આંખોને

આંજતો લાલપીળાં ચગચગાવતો વિચિત્ર પ્રકાશ ! ” ઘડી
આંખે હાથ દાખી દેતો અને ઘડી આંખો ફાડીને જોઈ રહેતો
શિકારી સંકલ્પવિકલ્પમાં દોલાયમાન જણાયો. તેની આવી સ્થિતિ
કેટલો વખત ચાલી કોણ જાણે. અંતે તેના અહ્યર્થમાં સંસિદ્ધ
મુખ ઉપર તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું, અને તે કહે, “મહારી પંખીરાજ
સત્ય માટેની તૃષા આ અંધકારમાં છીપે એમ નથી, પણ
એ પવિત્ર તૃષાને વિરોધી કે તેમાં વિષ ભેળવી શકે એવું
પણ એ અંધકારમાં કશું ચે નથી. અને-અને-આ ધૂમકેતુ,
લાલપીળા, ઘડીઘડી પલટાતી, અસ્થિરતા-મૂર્તિ છતાં અમર-
તાનો દાવો કરનારી કલિકાઓ ?—એ એ મહારી તૃષાને
છીપવી શકે ખરી ? ”—સવાલ પૂરો ઉચ્ચારતાંની સાથે એના
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ તમામ તંતુઓમાંથી એક વિશાળ હાસ્ય ગાજ્યું,
અને તે ગડગડાટના કેંદ્રમાંથી “ હૂર ! ” એવી આજ્ઞા બંદ-
કમાંથી ગોળાની પેઠે છૂટી, તેના ધક્કાથી બંને કલિકાઓ
ક્યાં ને ક્યાં ઉડી પડી, અને જોતજોતામાં દૃષ્ટિમર્યાદાની
જહાર લપાઈ ગઈ.

પાછી રાત જમી. અતિશ્રદ્ધાના પ્રદેશમાંથી તીક્ષ્ણ
જનતાર પ્રવાસીને આ ધરમ નાસ્તિ અને નિરપવાદ અશ્રદ્ધાના
ઘોર તામિસ્ત્રમાં થઈને જ માર્ગ છે. કોઈ એ પંથ કાપતાં
કાપતાં જ ખપી જાય છે, કોઈ કલિકાબેલડીનાં પ્રલોભનોમાં
ફસી પડે છે, કોઈ એ ગાળો ચપટીમાં વટાવે છે, કોઈને
એમાં વર્ષોનાં વર્ષ ખુવાર થવું પડે છે.

ઉ-વોદ્દેશનો સ્મારકસ્તંભ

આખરે આપણા શિકારીને દષ્ટિમર્યાદા ઉપર આછા સ્થિર પ્રકાશ જેવું જણાયું અને તે આસન છોડી ઉતરીને તે તરફ જવા દોડ્યો. પ્રકાશ વધતો ગયો. પ્રાતઃકાલનો ખાલાતપ જ્યાં અધે છવાયો, ત્યાં એક છેડે હાથીઓની એક પાછળ એક હાર ઢોળાવ ઉપર ગોડવાઈ હોય એવો ઘેરો વાદળપટ, ગગનના ચોથા ભાગ સુધી ઉંચો તેના જોવામાં આવ્યો. તે પૂરા વેગથી દોડવા માંડ્યો. જ્ઞાનસાગરે કહેલા વાસ્તવિકતાના પર્વતોની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યો. જુવે છે તો તળેટીમાંથી પર્વતો ચઢવાની પગથીઓ ખેશુમાર હતી. શિકારી ઉલ્લાસમાં આવી ગયો. સૌથી સાંકડી અને વિકટ લાગતી પગથી તેણે પકડી અને ચઢવા લાગ્યો. ગાન ગાતો જાય અને તેના તાલ સાથે ઉપર ધસતો જાય. આસપાસના ડુંગરાઓમાં એના ગાનના પડખા ફેલાઈ રહ્યા; કોઈ કોઈ વાર તે ઉંચા ગગનમાંથી પાછા ગવાતા હોય એમ ચમત્કારિક પડખા પણ સંભળાતા, અને તેનો ઉત્સાહ વધતો. એક ગાન પૂરું થતાં ખીજું, અને તે પહેલાં ત્રીજું, એમ એકખીજામાં અવનવી રીતે અખંડ સંકળાતી સંગીતમાલા ગુંથતો ગુંથતો તે ચઢતો ગયો. “ હમણાં પહેલું શિખર તો આવશે. તે ઓળંગી ઉચ્ચતર શિખર ચઢીશ. થોડા માસ, બહુ તો બેચાર વર્ષમાં ઠેક પહોંચી જઈશ; ચઢાવ અઘરો છે ખરો, વધુ વધુ અઘરો થવાનો જ, પણ એ તો હોય જ; બેચાર પીછાં શું, હું જ એટલાં પીછાં મેળવીશ, કે મહારા પીછાનાં જ દોરડાં વણીશ, જાળ પણ

ગુંથીશ, અને કદાચ પંખીરાજ સત્યને પણ પ્રાપ્ત કરી ભેટી શકીશ ! ”

એ ઉત્સાસ, એ ગાન, એ આશા વર્ષ એ વર્ષમાં શમી ગયાં. ચ્હડાવ કપરો જ થતો ગયો. બંને બાળુ સીધી લીલોતરીનું નામ ન મળે એવી દિવાલો, અરે મહાકાય નક્કર ધારો, અને વચ્ચે વચ્ચે આશુચિંતવ્યા અગાધ ગર્ત, અને કવચિત્ આગલા પ્રવાસીઓનાં સૂકાં ઘોળાં અસ્થિ, તથા પગથી પણ આઢી આઢી થઇ છેક ન જાણાય અને ભ્રમમાં નાખે એવી; હવા પણ એના શ્વાસોચ્છવાસને માટે વધુ પાતળી અને જસદ થતી ગઇ.

શિકારી આગળ પગથી જ નહીં એવી જગાએ ચ્હડી આવ્યો. કોઇ ચ્હડેલું નહીં એવી શિલાઓ અને ધારો ઉપર સમાલી સમાલીને પગ મુકતો મુકતો તે ધીમે ધીમે આગળ વધતો ગયો.

નહીં જેવા ઢાળવાળી ઉગુંગ ગગનચુમ્બી દિવાલ સામે આવી લાગી. “ આમાં હું પગથિયાં કોરીશ, અને એમ ટોચ સુધી પ્હોંચીશ એટલે, — જસ, ખેડો પાર ! ” કલ્પનાકાંટલાથી તે ખોદવા લાગ્યો. એ ચાર પગથિયાં થાય ત્યાં નીચેનું એક પગથિયું ખસી જાય કે ધસી પડે અને નવેસર આરંભ કરવો પડે. પણ તે નિરાશ ન થયો. “ આ નિસરણી તો કરું જ કરું, ” એ એનો આગ્રહ ચલ્યો નહીં.

ઉ-વૉલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ

તે એ દિવાલની ટાંચે પ્હોંચ્યો અને ચોતરફ જોઈ રહ્યો. પોતાના અતિશ્રદ્ધાના વતન ઉપર વાદળાં જામેલાં હતાં; રાત્રિનો કારમો પ્રદેશ ક્યાં આગળ હશે તે કળાતું પણ ન હતું. અને આ પોતે નવી નિસરણી કોરી કોરીને ચૂડયો તે ગિરિ જેની ગોદમાં એક બચ્ચાં જેવો જ હતો તેવો મહાગિરિ જ રસ્તો રોકીને સીધો ઉંચો ઝૂઝૂમી રહ્યો હતો, જે તડકાને પાછો મારીને તેની આંખને આંજ દેતો હતો. એ કેટલો ઉંચો હતો તે પણ શિકારીથી જોઈ શકાયું નહીં. તે એક ગિરિ ન હતો; થર ઉપર થર ઉંચાં ચૂડયાં જ જાય એવું એ એક ગિરિમંડલ હતું. શિકારીને અહીં પોતાની શક્તિની અદ્યતાનું માપ ધગધગતા અંગારની પેઠે બાળી રહ્યું. તે ઘુંટણે પડ્યો અને પાછો ઉઠ્યો ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર લોહી ન હતું. અહીંની હવા પણ તેને ઇજા કરવા લાગી.

તેણે એક જગા પસંદ કરી અને જેટલાં કોરાય તેટલાં પગથિયાં કોરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાતને દિવસ તેના કાંટલાના ધો સંભળાઈ રહ્યા. આ પ્રદેશમાં ખીજો અવાજ જ હતો નહીં. વર્ષો વહ્યાં. વર્ષે વર્ષે થોડા પગથિયાં વધતાં, અને શિકારી જરા ઉંચો ચૂડેલો દેખાતો.

તેના કામ કરવાના કલાક ધીમે ધીમે ઘટતા ગયા. કાંટલો હાથમાં હોય અને આંખ મળી જાય એમ પણ વધારે વધારે બનતું ગયું. છેક થાકીને રાતે પડે ત્યારે ઉંઘ માઠી જ આવવા લાગી. અને અદ્ભુતવાદી આંખે અર્ધ

જંગલો પણ ઢગલો થઈને તે પડ્યો હોય, ત્યારે તેને નહીં
સ્વપ્નનાં નહીં જંગલોનાં એવાં દૃશ્યદેખાવા લાગ્યાં. હવામાંથી
ફાટોમાંથી અને ગર્તોમાંથી અવર્ણનીય આકૃતિઓ. તેની
આમપાસ તરવરવા લાગી અને કહેવા લાગી:—“અરે એકલવાયા
માણુ, તારું કામ જરા અટકાવ, જરા વીસામો લે,
જરા અમારી સાથે વાતચિત તો કર. ”

આ કામ એ જ મહારું જીવન છે. જરા અટકું તો
મહારું આવી જ બને, ત્હમે સૌ મહારા ઉપર મ્હડી ખેસો.

“ જો, જો, નીચે ખાડાઓમાં નજાર નાખ. કેટલાં
અસ્થિ પડ્યાં છે ! અને એથી સોગણાં હજરગણાં અસ્થિ,
અમે ત્હને ખાતરીથી કહિયે છિયે કે કાળમાં ગળી પચી ક્યાં
હીડી ગયાં છે તેનાં નામ નિશાન પણ નથી. એ સૌ તું જેવા
શર, તું જેવા દંડ, તું જેવા ખેતી, તું જેવા કુશળ હતા.
સૌ એક પછી એક થાક્યા, સૌ હાર્યા, સૌ સૂતા,—સૂતા
તે સૂતા. એ છેલ્લી નિદ્રા કેવી શાંત, કેવી મીઠી, નહીં થાક,
નહીં લગની, નહીં મગજના કીડાની સળવળ. ”

શિકારી નેત્ર પૂરાં ઉઘાડી રિથર સ્વરે બોલ્યો: મહારું
વતન, મહારો પંથ, મહારા લોક, ત્યજ દીધા; ઘેર રાત્રિમાં
મટક્યો; પ્રજોભનેને મગતરાંની જેમ ઉરાડી મુખી આગળવધ્યો;
અલી મુઠ્ઠી મ્હડ્યો; અહંકારને પણ સાપ કાંચળી ઉતારે
તેમ ઉતારી નાખ્યો. વાટમાં જ મહારી દોરી ઝુટશે તે જાણું
હું. હું તૈયાર જ છું. મઓ, ત્હમારું કાળું કરો.

ઉ-વોલ્ડોનો સ્મારકસ્તંભ

“ હશે. આ અહીં હું સૂઈ છું ત્યાંસુધી હવે પછીના પંખીરાજના ઉપાસકો ઉછળતે લોહીએ ભરજીવાનીમાં જ રહી આવશે, અને પોતાની જીવાની અને શક્તિ અહીંથી આગળ વધવામાં હોમશે. એમ કરતાં કરતાં કરતાં કોઈ કાળે કોઈ જમાનાના પ્રવાસી પંખીરાજને પોતાને ભેટશે ખરા. અવશ્ય.”

આ વિકાસક્રમમાં આ આરોહણેતિહાસમાં મેં પણ મહારી જાત ગાળી નાખી છે એ મહારી પંખીરાજ માટેની વફાદારી. એ જ મહારું જીવન. એ જ મહારું વેતન. એ જ મેં વર્ધુ હતું. હું એનો બંદો, એમાં જ મરું છું.”

“ હા, મહારો અંતરાત્મા એ ભાવિ પ્રવાસીઓના પગરવ, વધતા વધતા જતા જ પગરવ, આજે પણ સાંભળે છે. આવો, ભાઈઓ, આવો, રહડો. આ મહારા હાડપિંજર ઉપર પગ દબને ધસો આગળ. તહમે પણ આગળ આગળ આગળ ઠેકઠેકાણે એમ સૂજો, અને તહમારા ઉપરથી યે જમાને જમાને જમાને જમાને ભાઈઓનાં પગલાં આપણી કુચ આગળ ચલાવશે: અવશ્ય.”

તેની નિસ્તેજ આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. તે લૂછ્યા તેના કરચળી વાળા હાથ મુસ્કેલીએ ઉંચા થયા. ત્યાં ઉંચે વ્યોમના કલશમાંથી એક અણિશુદ્ધ રૂપેરી પીધું સર્પ. એ શાંત, નિશ્ચલ, નિરંતરાય વાતાવરણમાં, એ સ્થિર કોમળ પ્રકાશમાં તે કિરણની માફક સીધું અને નિમિષમાં જ ઉતરી

પાછાં એક વાર જોઈ શકી. યયપણે સાંભળેલાં બહેનાઓનાં ગાન અને પંખીઓના કલ્લોલ, અને પોતાના ગામ-લોકના ગાનતાનના કંઈ કંઈ સૂર પણ તેને કાને અથડાય. સૂર્યનું એક કિરણ રોજ નવેક વાગે છાજમાંથી સોસરું આવી પોતાના ઘરની ઓશરીમાં અમુક સ્થળે આંદરણું પાડતું હતું, તે કિરણ વા આંદરણું જ જાણે આખા ઘરને તેજોમય બનાવી પોતાની પાસે આણતું હોય એમ તેને લાગ્યું, અને આમ અતિનિકટ આવેલા ઘરમાં તેણે પોતાના જૂના મિત્રો-માંથી કોઈ કોઈના સ્વર પણ ઓળખ્યા. તેની આંખમાં ઘેર ઘેર જેવાં આંસુ આવ્યાં.

“ અરેરે, ત્યાં જેઓને મોત આવે તેઓ આમ એકલા નથી હોતા ! ”

પગમાં ખીણો ઉપર વાદળાં ફરી વળ્યાં અને શિકારીએ પાસું મરડ્યું. તેના વિકલ જેવાં ગાત્ર કંઈક જંખ્યાં અને વળી તેના મુખમાંથી ધીમા ધીમા ધીમા બોલ નીકળતા ગયાઃ “ કેટલાં વર્ષ કેટલા દાયકા હું મર્યો. નવજુવાની, ભરજુવાની યડપણ, રજો રજ મેં હોમ્યાં. પંખીરાજ મરુને ન મળ્યો. મેં શ્વાસ નથી ખાધો, મેં મહારો ત્યાગ એકે વાર આગળ નથી કર્યો, અસંતોષની વરાળ સરખી કહાડી નથી. પંખીરાજ મરુને ન મળ્યો. દર્શન પણ મરુને ન થયાં. પહેલ પ્રથમ પેલી જે ઝાંખી પામ્યો તે જ માણ. ”

ઉ-પોદ્દેશનો સમારકસાંભ

એ છે કે તેના વાચ્યાર્થ કરતાં તે ધણું વધારે કહે છે, અને ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓમાં પણ સાચી કલા હોય છે. તે વાચ્યોત્તર અર્થ-અર્થો પણ હોય છે. કલા આત્માને આત્માની વાણી છે. કારીગરી નખળી હોય તથાપિ જે આત્મા તેમાંના આત્માનું દર્દ અને તેનો તેણે સાધેલો તરણોપાય ઉકેલે છે, તે જ આત્મા એ કૃતિને સાચી ઉકેલે છે. કોઇ કોઇ કૃતિ વિશે પંડિતો ટીકા કરે છે, તેને ઉતારી પાડવાના આશયથી, કે કર્તાએ એમાં કહેલું હોય ન જ શકે એવું ધણું ધણું કોઠો એમાંથી ઉકેલે છે; આ ટીકાખોર ક્યાટિયા સમજતા જ નથી જે આમ જેને તેઓ અવગુણ કે અપલક્ષણ લેખે છે, તે તે સાચી કલાનું એક મોટામાં મોટું ભૂષણ અને લક્ષણવિશેષ છે. એક સુંદરતાના હજાર અર્થ કરિયે, તે પછી તુરત પાછા ખીજા હજાર પણ કરી શકિયે. અને દરેક અર્થ આત્માના ઉદ્દાણિથી નખશિખ સુધી એકરસ હોય અને કૃતિ તેના વસ્ત્ર કે આધાર કે ઉરુપનભૂ કે ઉદ્દગાર કે આક્ષેપ કે કેતુ તરીકે બંધ ગેસતી હોય, તે કોઇ આત્મા એ કૃતિમાં એવો એક અર્થ વાંચે અને કોઇ ખીજો આત્મા તેજ કૃતિમાં એટલો એકરસ પણ ખેલાથી તદન ઉલટો અર્થ વાંચે, તે તેમાં પણ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. બે પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા અર્થ સાથેલાગા સાચા ન હોઈ શકે એ સિદ્ધાંત યિકો ગમે તેટલો સ્વતઃસિદ્ધ માને, પણ કલા એવી બેડીઓ સ્વીકારતી નથી. લગભગ પ્રત્યેક

આવ્યું, અને શિકારીનાં કરચળાં વાળોં હોથને છાતીને અને કપાળને મલમલના તાંતણાની નાજુકતાથી સ્પર્શી રહ્યું; માતા ઉંઘમાં ધાવવાનું સ્વપ્ન જોતાં ઓઠોં હલાવતા બાલકને ઓઠ ઉપર ચૂમે એવી નાજુકતાથી તે પીછું શિકારીને સ્પર્શી રહ્યું. શિકારીએ તે પોતાની આંખે લગાડ્યું, તેને ગાલ ઉપર અડે એમ બાથમાં લઇને સૂતો, અને આ છેક અણધાર્યા ઉર્ષ-રેમાચમાં તેનો શ્વાસોચ્છવાસ પૂરો થયો.

ઉંવોલોની આંખમાંથી પણ બેચાર શાંત ટીપાં સ્તંભ ઉપર ચળક્યાં. મુસાફરે પોતાની સુંદર વાણી ચંભાવી દઇને સવિશેષ સુંદરતા સાધી. ખરા કલાકરોમાં કલાની આ લાઘવ-લીલા હોય છે. પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ રંગને, શબ્દને, સૂરને તેઓ રંગાભાવ શબ્દાભાવ સૂરાભાવ વડે ખીલવે છે. તારામંડિત રાત્રિની ખરી ખૂબી તારાઓથી હશે કે વચ્ચે વચ્ચેના અવકાશથી ?

આખરે એક લાંબો શ્વાસ લઇને ઉંવોલોએ ઉચ્ચ જોયું અને સવાલ કર્યો: “આ બધું તહમે ક્યાંથી જાણ્યું ? આ સ્તંભ, આ લાકડા ઉપર તો એ કંઈ આવી સ્પષ્ટતા કે ક્યાંથી ઉચ્ચારાયલું છે નહીં.”

મુસાફરે કહે, “આખું આખ્યાન, બેશક, આ ક્રાંતિ-સૂચીમાં નથી; પરંતુ, જે જનારો જે અનુક્રમમાં ક્રાંતરેલા છે તે સહજતાથી ઉકેલવામાં આવે, તો આખું એ આખ્યાન, બેશક, નિઃસંશય, સૂચિત દર્શિત ધ્વનિત થાય છે. કલાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

ઉત્તરોદ્દેશનો સમારકરનંભ

એ છે કે તેના વાચ્યાર્થ કરતાં તે ઘણું વધારે કહે છે, અને ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓમાં પણ સાચી કલા હોય છે. તે વાચ્યોત્તર અર્થ-અર્થો પણ હોય છે. કલા આત્માને આત્માની વાણી છે. કારીગરી નખળી હોય તથાપિ જે આત્મા તેમાંના આત્માનું દર્દ અને તેનો તેણે સાધેલો તરણોપાય ઉકેલે છે, તે જ આત્મા એ કૃતિને સાચી ઉકેલે છે. કોઇ કોઇ કૃતિ વિશે પંડિતો ટીકા કરે છે, તેને ઉતારી પાડવાના આશયથી, કે કૃત્તાએ એમાં કહેલું હોય ન જ શકે એવું ઘણું ઘણું લોકો એમાંથી ઉકેલે છે; આ ટીકાખોર ક્યાટિયા સમુજતા જ નથી જે આમ જેને તેઓ અવગુણ કે અપલક્ષણ લેખે છે, તે તો સાચી કલાનું એક મોટામાં મોટું ભૂષણ અને લક્ષણવિશેષ છે. એક સુંદરતાના હજાર અર્થ કરિયે, તે પછી તુરત પાછા ખીજા હજાર પણ કરી શકિયે. અને દરેક અર્થ આત્માના ઉડાણોથી નખશિખ સુધી એકરસ હોય અને કૃતિ તેના વચ્ચે કે આધાર કે ઉડ્યનભૂ કે ઉદ્ગાર કે આક્ષેપ કે કેતુ તરીકે બંધ બેસતી હોય, તો કોઇ આત્મા એ કૃતિમાં એવો એક અર્થ વાંચે અને કોઇ ખીજો આત્મા તેજ કૃતિમાં એટલો એકરસ પણ ખેલાયો તદન ઉલટો અર્થ વાંચે, તો તેમાં પણ કંઈ નવાઇ જેવું નથી. એ પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા અર્થ સાથેલાગા સાચા ન હોઇ શકે એ સિદ્ધાંતને નૈયાયિકો ગમે તેટલો સ્વતઃસિદ્ધ માને, પણ કલા એવી એવી સ્થૂલ ખેડીઓ સ્વીકારતી નથી. લગભગ પ્રત્યેક

કલાકૃતિ અન્યોક્તિ પણ હોય છે, અને જે મુક્તક દાતા-
મુખને મારે, તેજ મુક્તક મુખ દાતાને મારી શકે, એમાં
અસ્ત્રની અસ્ત્રના ઘડનારની અસ્ત્રના વાપરનારની અને
સર્વના પેટમાં પેસતાં સર્વથી અલગ રહી શકનાર કલાકરની
ખૂબી છે. ”

ઉ-વોદ્ધો કહે, “ હું બાલક હતો ત્યારથી ત્હમારા
જેવા સહૃદય અને જ્ઞાની પુરુષને મળવાને તંલસ્યા કરું છું.”
તેણે સ્તંભનું વજન મુસાફરના બોળામાંથી લઇ લીધું, અને
તેની છેક પાસે આવીને બેઠો. તેને કુતરાના જેવા હેતાળ
અને પોતાનું ગણી લે તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકનાર
બેઠને મુસાફરને કંઈ કંઈ વિચાર થયા. થોડી વારે તેણે કહ્યું,

“ ત્હમે મ્હારે સારુ એક કામ ન કરો ? ”

તુરત ઉ-વોદ્ધો ઉભો થઇ ગયો.

મુસાફર કહે, “ અરે, બેસો બેસો. મ્હારે ત્હમને દોડા-
વવા નથી. વાતોજ કરવી છે. ત્હમે આટલા મોટા થયા ત્યાં
સૂંચીમાં શું શું કર્યું તે મ્હને કહી સંભળાવો, મ્હારી એટલી
કચ્છા વૃદ્ધ કરે. ત્હમારી કૃતિ બતાવી તો કૃતિના કર્તાનું
અભિજ્ઞાન પણ કરાવો. ”

ઉ-વોદ્ધોને કંઈ જ સમજ પડી નહીં. થોડી વારે તે
બોલ્યો, “અહીં આ નિર્જન જંગલી સાધનશૂન્ય કર્તવ્યહીન
પ્રદેશમાં માગ્સ શું કરે જે ? મેં કંઈ જ કર્યું નથી, કંઈ
કર્યું જ નથી, કંઈ પણ કર્યું નથી જ. ”

ઉ-વોલ્લોનો સંભારકસ્તંભ.

“ ના, એમ નહીં. આ ત્હમે જેનો નકાર ભણી મીંડું વાળો છો, તે જ મ્હારે મન મૂલ્યવાન વસ્તુ છે. ત્હમે કહેા છો, ‘શું કર્યું છે, કંઈ નહીં,’ તો એ ‘કંઈ નહીં’ નું વર્ણન જ મ્હને સંભળાવેા. ત્હમને પ્રથમપ્હેલી તીવ્ર ઇચ્છા શેની થઈ હતી, સાંભરે છે ? ”

ઉ-વોલ્લોએ સંભારવા માંડયું. શરુવાતમાં તે અચકાઈ અચકાઈને ખેલવા લાગ્યો. પણ પછી ધારા છૂટી. છેક બનાવહીન જેવા ભૂતકાલમાં પણ આપણે ખેલવા માંડિયે, તે અખૂટ ખાણ ઉઘડી આવે છે.

ઉ-વોલ્લોનું પોતાના જીવનનું બધાન ગાંઠગુચ્છવાળું અને અસ્પષ્ટ જ થયું. તેમાં ન મળે માપ ન મળે ગોઠવણ ન મળે બનાવોનાં મૂલ્ય આંકવાનું એક સરખું ધોરણ. ભૂતકાલ દૃષ્ટાંતી આધો આધો જાય છે પછી જ તે તેને ખરેા ઉકેલી શકે છે. તથાપિ ઉ-વોલ્લો જે કંઈ ભાંગ્યું ત્રુટ્યું કહી શક્યો તેમાં પણ મુસાફરે જે તેના અટ્ટહાસની પાંચે જોઈ લીધું હતું તે તત્ત્વ, તે જ પોલાદી તાર-સળંગ પરોવાયેા જોયો, અને તે જોયો, તેણે જોલી જવાયું:—

“ ભાઈ, ત્હમારું સાદું સંગીન ચારિત્ર્ય આ સ્થાનમાં ઢળાવા ગંઢાવા સુદૃઢ બનવા પામ્યું, તે ત્હમે ખરેખરા સુખી.”

ઉ-વોડો જોઈ રહ્યો. તેણે એમ જ માન્યું કે આ મુસાફર તેને બનાવે છે.

મુસાફર તે સમગ્રી ગયો અને ખુલાસો કરવા બોલ્યો:—

“ હા, ભાઈ. આ જંગલ અને આ ગેરુ જમીન અને આ શાહમૃગોમાં પ્રલોભનો જેવું કે નદારી સંગતિ જેવું કે આભાસી મહત્તેષણા જેવું શોધ્યું જડે એમ નથી. અને બચપણમાં શીખેલા ધર્મ અને આચારમાં તહમારી શ્રદ્ધા એાસરી જાય તો પણ તહમે અહીં નીતિપથમાં નિશ્ચલ વહ્યા જાગ્યો છો અને તહમારું સદાચરણનું ચારિત્ર્ય બધાવા પામે છે. અત્યારે આપણે આપણી સંસ્કૃતિમાં ધર્મને અને નીતિને ઓતપ્રોત જ રાખ્યાં છે, અને એકતે ભ્રમણા માનિયે તો પણ ખીજું સનાતન છે એમ નહાનપણે કે મોટપણે કોઈ જ આપણને સ્પષ્ટ કહેતું નથી. પરંપરા પ્રાપ્ત ધર્મને ભ્રમણા માનનાર સૌને માટે નરી એકરસ અશ્રદ્ધાના અંધતામિત્રમાં થઈને જ માર્ગ છે. અને એ પ્રદેશમાં તહમારા શિકારીને, તહમારી કલ્પનાના આ મનુવામનને, મળ્યો એવો સંગીન સ્તંભ નાસ્તિક થયા છતાં સદાચરણ અને નીતિના સંયમોમાં—બ્રહ્મચર્યામાં—દઢ રહ્યા હોય છે તેવાને જ હાથ આવે છે, અને તેના ઉપર આસન વાળીને બેઠેલા જ વિષયવાસના-ઓના લાલખીળાં પ્રલોભનોથી ભરી શકે છે. આ મહદ્દલા-ગ્ય તહમને અહીં રહ્યાથી જ પ્રાપ્ત થયું છે. અને હવે

ઉ-વોદોનો સમારકસ્તંભ.

તહમારું ચારિત્ર્ય બંધાઇ ચુકેલું હોવાથી શહેરોની મેદનીમાં જમને રખડશે તો ય તહમને આંચ લાગવાની નથી.

“ શહેરો અને સુધરેલી કહેવાય છે તે દુનિયામાં ઉછરે છે અને અશ્રદ્ધાલુ બને છે તેમની અશ્રદ્ધા ધર્મની આજ્ઞાઓની સાથે નીતિના નિયમોને પણ ફેલી ખાય છે, અને તેવા માણસોનો એક જ અંત આવે છે: તેઓ વિષયવાસનામાં ફસી જ પડે છે, નીતિના સિદ્ધાંતોની સનાતનતા તેઓ એ સિદ્ધાંતોને તોડ્યાનાં પાપાચરણો કર્યા પછી જે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાં પડે છે, તે દ્વારાજ જાણે છે; અને એકવાર શિથિલ પડેલાં ચારિત્ર્ય પાછાં દઢ થઇ શકે નહીં, એટલે નિરાશાથી તેઓ વિષયવાસનામાં વધારે વધારે ડુબતા જ જીવનયાત્રા પૂરી કરે છે.

“ નીતિના નિયમો તોડનાર દરેકને નિયતિ શીખવે છે જ, કે જે કોઇ હિંસા કરે છે; તે પ્રત્યાઘાત રૂપ પોતાની (સામને હાથે) હિંસાથી ભલે ઉગરી જાય, તથાપિ જેનો વધ થયો તેના લોહીનું ટીપું ટીપું હિંસા કરનારના એટલે કે પોતાના અંતરમાં ઝલેલા ઉપસાવે છે; અને રીખી રીખીને પોતાનો વધ કરે છે જ.

“ હક્કનો નહીં એવા પ્રેમનો જે કોઇ ઉપલોગ લે છે, તેને નિયતિ શીખવે છે જ, કે એ કુલની પાંદડીએ પાંદડીએ

હાલાહલ છે. વૈરભાવે જે ક્રોધ ધા કરે છે તેને નિયતિ શીખવે છે જ, કે એ અસ્ત્રને એ ધાર છે, તેમાંની એક પાછી તેની પોતાની ગરદન કાપવાની જ. અને ગુપ્ત પાપ જે ક્રોધ આચરે છે તેને નિયતિ શીખવે છે જ, કે તે પાપ ખીજાથી ગમે તેટલું ગુપ્ત, તથાપિ જે એક ન્યાયાધીશ સદૈવ શુદ્ધ ન્યાય જ કરે છે, દરેકના હૃદયમાં સદા જાગતો પરમાત્મા, તેનાથી તો તે ગુપ્ત છે જ નહીં.

“ નિયતિ કહો કે અનુભવ કહો, એ શિક્ષક સૌને આ પાઠ બરાબર શીખવી દે છે. અને પછી બુદ્ધિમામી સતાં થઇને ટાપસી પૂરવા આંવ છે કે ના યોગ્ય છે: ક્રમ-ધર્મન્યાય એ જ. એ મામીને પોતાની ચકોરતાનું ગુમાન બેહદ છે. પણ જુવો તો ખરા કે તેવણું શાણપણ આગળથી તો જે થોડા માણસોનું ચારિત્ર્ય પ્રલોભનો આવતાં ખેલાં દૃઢ બંધાયું હોય છે, તેવાને જ ખપ લાગે છે. પાપાચરણ પછીની બુદ્ધિ ઉલટી તે માણસને વધારે બાળે છે અને પૂરેપૂરાં નિરાશ બનાવે છે. ત્હમે અહીં જ ઉછર્યા તે ત્હમે ખરેખરા સુખી. ત્હમે ધારશો તો ત્હમારા શિકારીના પ્રવાસે યથોચિત ઉદ્ધાસ અને દૃઢતાથી નીકળી શકશો. ”

મુસાફર ઊઠ્યો, અને પોતે આજે આટલું લાંબું બોલીને નીતિબોધ કર્યો એ અતિવિરલ બનાવ ને મનમાં ને મનમાં પાછો તટસ્થ સાક્ષી જેવો હસવા લાગ્યો, અને વળી

ઉ-વોલ્ડોનેા સમારકસ્તંભ.

બોલ્યો. “ અરે પણ આવાં આવાં ટાલણાંમાં આપણે પણ
હીક વખત ગુમાવ્યો. જુવો તો ખરા, કેટલું મોઢું થઈ
ગયું, હવે ઉતરવાને ઠેકાણે પહોંચતાં પહોંચતાં મધરાત
પડવાની. ”

ઉ-વોલ્ડો દોડીને ઘોડાને લઈ આવ્યો.

જતાં જતાં મુસાફરે ઉ-વોલ્ડોને એક ચોપડી આપીઃ
“ લ્યો, આ વાંચજો. મેં પ્રથમ વાંચી ત્યારે મ્હને લાગેલું
કે આપણા ઝમાનાને મુંઝવતી ઘણી ગુંચોનો ઉકેલ અથવા
તો ઉકેલ કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન એમાં છે. ફરી ફરીને
વાંચન અને મનનથી યે મહારો અભિપ્રાય હલકો પડ્યો
નથી. આપણા કેટલાક વિકટ પ્રશ્નોને યોગ્ય પ્રકાશમાં નેવાની
તો એમાંથી ઘણી સામગ્રી મળી આવે એમ છે જ. આપણા
પિતાઓ અને દાદાઓ સુખી હતા, એમને આવી કશી
માથાકૂટ કનડતી જ નહીં. તેઓ નીરાંતે ખાતાપીતા અને
રહેલ કરતા. આપણે બુદ્ધિમામીનું વજન વધારી દઈને
અણસરજી પીડાઓ ઉભી કરી છે, તે એ આપણા પ્રશ્નભૂતોને
આપણે પાછા ખીલે બાંધી શકીએ નહીં, ત્યાંસુધી આપણને
જંપ જ વળવાનો નહીં. ”

ઘોડાને ચલાવતાં તેણે છેલ્લું પૂછ્યું, “ હા, ભાઈ,
તહમારું નામ ? ”

ઉ-વોલ્ડોએ કહ્યું. મુસાફર દૃષ્ટિ મર્યાદાની પેલી પાર
અદૃશ્ય થયો. ત્યાંસુધી એણે એકટશે નેચા જ કર્યું. પછી.

જમીનમાં ઘોડાના ત્રણ દાખડા પૂરેપૂરા પડેલા હતા, ત્યાં નીચા વળાને એણે ચૂમી લીધી. અને સાંજ પડવા આવતાં બચ્ચાંએતે લેગાં કરી તેમને વાડામાં પૂરીને તે બંધ ઉપર ફરવા લાગ્યો. સંધ્યાકાળનાં રંગબરંગી આકાશમાં આજે તેને સુંદરતાની અલૌકિક સુરખી લાગી.

કાગજૂત

નોંધ

પ્રથમ પ્રકટ નવચેતન ઓગસ્ટ ૧૯૨૨ના અંકમાં, પૃ. ૨૦૭ થી ૨૧૩, ચિત્ર ૧.

દર્શનિયું

કાગજૂત

હું ખાસ નખજો નથી. નિશાળ-પાઠશાળાનાં વર્ષો દર-
મિયાન કસરત કરેલી, તે જોડે નિયમિત રીતે નહીં, તોપણ
વચ્ચે વચ્ચે ત્રણચાર મહિના લાગટ તેની પાછળ મચીને સારી
પેઠે કરેલી; એટલે એ ખીલતા વય દરમિયાન કસરતને લગતાં
એકએ ઇનામ પણ મળી ગયેલાં; અને મૂલ આંધો સારો
હોવાથી મહારા સહાધ્યાથી યુવાનોમાં તો કસરતી પણ લેખાતો
હતો. વળી મહારો હાથ જરા છૂટો અને ભારે હતો, અને
શુરસો મહેને અણધાર્યો અને વીજળીવેગે ચઢી આવતો,
એટલે ખરેખરા કસરતી અને જોરાવર સાથીઓ પણ મહારાથી
કમાતા. એટલે કે હું ખાસ નખજો નથી એટલું જ નહીં

પણુ સામાન્ય માણસમાં હોય તેટલી કે તેથી કંઈક વધારે હિંમત પણ મહારામાં છે જ; જે બનાવ આં ઠેકાણે વર્ણવું છું તે કોઈ કમજોર અને છેકે કન્યારાશિ માણસની બ્રમણા જેવો ગણવાનો નથી જ.

શાળાપાઠશાળાના સમયને જે દાયકા વીતી ગયા હશે તે પછી એક વાર મૂને તાવ આવ્યો. તાવની આપણા દેશમાં નવાઈ નથી. જેઅઢી વર્ષમાં એકે વાર તાવની ભેટ થાય નહીં એવા માણસ કોઈક જ. મહારાં દશબાર વર્ષ તદ્દન નીરોગી ગયાં હશે. પણ આ વેળા તાવ આવ્યો તે પછી લગભગ દર વર્ષે તે શરદ ઋતુમાં એક વાર આતિથ્ય માગતો થયો. દર વખતે પાંચથી પંદર દિવસમાં હું પાછો સાંજે થઈ જઈ કામે લાગી જતો. આમ થોડાં વર્ષ ચાલ્યું. પણ છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી તાવ ક્વખતે પણ આવતો થયો, અને જ્યારે આવે ત્યારે હું નખાઈ જતો, વળી પથારીમાં એકલો પડ્યો હોઈ ત્યાં ચચળ મનને તરેહવાર વિચારો આવ્યા કરતા. એક વિચાર આવે તે પાંચપંદર મિનિટ ઘોળાયા કરે; બીજો વિચાર આવે, તે ઘોળાવા માંડે; ત્રીજો આવે. આ છેલ્લાના ઘોળણુ દરમિયાન ગમે ત્યાં ગમે તે રીતે પહેલો કે બીજો વિચાર ફરી આવીને ચાલતા વિચારની સાથે ગુંચવાઈ પડે. વળી નવા નવા ખુટા આવે અને ગુંચવણ વધતી જાય. અને વચ્ચે કોણ જાણે કેટલી મિનિટ મન થાકી જઈને છેક ખાલી નિર્ગુણ પડી રહે. ઉઘાડી આંખે નીંદર જ લે. અને તે જાગી

કાગિભૂત:

ઉઠે ત્યારે વિચારમાત્રા પાછી ગમે ત્યાંથી શરુ થાય. પાસે કોઈ બેઠું હોય તેની સાથે કંઈ વાત કરતાં કરતાં પણ મગજ બહાર મારી જાય, અને પછી તે ખરી ગયું હોય અને બીજું જ કોઈ આવીને બેઠું હોય, તેને આખો જીવે પણ, તથાપિ મગજ તો બેભાન જેવું પેલી આગલી વાતચિત જ અટકી હોય ત્યાંથી આગળ ચલાવવા માગે. ઓરડામાં પ્રકાશ વધે ઘટે તેમ વિચારો પણ ફરી જાય. અને ખાસ કરીને સાંજ પડી હોય ને દીવા હજી ચેત્યા ન હોય, એ સમયે તો ભયના વિચાર પણ આવે: અરુપટ અને છેક જ પાયા વિનાના, તોપણ ભયના. મોડી રાતે એકલો જાગતો પડ્યો હોઈ ત્યારે તો ચેપાસની ગાઢ શાંતિમાં અને ખારીઓ વાટે અંદર ધસ્યાજ આવતા ધનધોર અંધકારમાં, ઓરડામાં ઝીણા દીવો બળતો હોય તથાપિ, ભયના જ વિચાર આવે; પસીના થઈ જાય એટલો ભય પણ વ્યાપી જાય. અને મેં તો આ ઘડી સુધી ભય નામે જાણેલો નહીં એટલે મનની આ નવી અનુભવાતી નબળાઈ રોગ કરતાં અને શારીરિક નબળાઈ કરતાં યે મહેને વધારે મુઝવણમાં નાંખતી. ભયની ક્ષણિક ભરતી ઉતરી જાય તે પછી—આમ કેમ થાય છે, આનો શો ઉપાય. આ બાયલાપણું હવે મહારી કોટે વળગેલું અને અસાધ્ય નીવડશે તો એ ખમંશે જ કેમ, એ પ્રકારની મહારી આ મુઝવણ મહેને વધુવધુ પંજવવા લાગી.

આવી સ્થિતિ નવીસવી હતી ત્યાં મહેને થયા કરતું કે સાવ હું એનું અથેતિ વર્ણન દાકતરને સંભળાવું. દાકતર અને મહારા સ્નેહીસખંધીઓમાં જે અનુભવી અને સમજી હતાં તે સર્વે મહારા રોગની ખાખતમાં ભૂલો કરે છે એમ મહેને લાગતું. રોગનું જોર વિશેષ જણાતું ત્યારે સૌ એનું પ્રમાણ હોય તેથી ઘણુંજ વધારે કહ્યતાં. અને રોગ કાબૂમાં આવેલો જણાય ત્યારે સૌ, દાકતર પણ, એથી :ઉલટી ભૂલ કરતાં, અને ચાર આની રોગ હોય તથાપિ અર્ધા આની જ રહ્યો હશે એમ ધરાર માની લેતાં. મહારો દાકતર વિચારશીલ, અધ્યાસી, તરંગી, અને ખણખોદિયો માણસ હતો. અને એ મહારું સાંભળે તો મહેને લગભગ ખાતરી હતી કે રોગની ચિકિત્સા એ વધુ ખારીકાથી કર્યા વગર રહેવાનો નહીં, એટલે મેં પ્રથમ એને જ કહી જોવાનો મનસૂખો કર્યો. પણ એમાં તો મહારો પાસો છેક જ આવજો પડ્યો. એણે કશું સાંભળ્યું જ નહીં. જ્યારે જ્યારે લાગ જોધને હું એને સમજાવવાનું શરુ કરું ત્યારે ત્યારે એ મહેને એકડે એકથી જ અટકાવી દેતો. “ જીવો.—ભાઈ, ” એ તુરત જોલી ઉઠતો, “ ત્હમરો ખાંધો બહુ જ અમ્મો છે. ગભરાવાનું જરા પણ કારણ નથી. મગજને રજ પણ તરફી ન આપશો, એટલે ખીજું બધું કાર્ય મહારી દવા કરી આપશે, અને જોતજોતામાં ત્હમે પાછા ટટાર થઈ જશો. મગજને શાંત રાખો; કોઈને બહુ ખોલવા ન દો; ત્હમે પણ, સાહેબ, ખપજોગું જ

કાગભૂત.

ઓલવાનું રાખો. મૌન કેળવો, મૌન, મૌન! લોહીમાં જેમ
અળ વિશેષ તેમ રોગનેા ઉછાળો પણ જળ્મ્યર. અને ઇન્જે-
ક્શન (injection) લેવા તહમે રાજી નહીં એટલે થોડી
વાર લાગે છે. તોપણ શો સંગીન છે તહમારો બાંધો! લેશ
પણ ના ગભરાઓ. દવાને ઘૂંટડે ઘૂંટડે ફાયદો થતો આવે
છે. હ્યો, સાહેબજી ! ” અધૂરામાં પૂરું વળી એ બાહોશ મા-
ણસે એ જ પાક મહારી વહુ, મહારો મોટો પુત્ર. અને મહારા
મિત્રો બધાનેય ભણાવી દીધો. એટલે દાકતરની આશા છોડી
જ્યારે મેં એ લોકો સાથે વાત ઉપાડવા માંડી, ત્યારે જોઇ
હ્યો મહારી દશા ! કોઇ મહારું સાંભળેજ નહીં ! એક કહે,
“ દાકતર સાહેબનેા હુકમ છે કે વધારે વાતચિત ન કરવી, ”
અને સટકી જાય. બીજું કહે, “ આવો સંગીન બાંધો છો ને
આ શી અણુસરજી પીડા ! મગજને શાંત રાખો, શાંત. ”
હું અકળાતો. રોગને પન ન કરે એવો આ “ સંગીન ”
બાંધો, જરા વાતચિતથી નબળો પડે એ જાતની આ સૌની
અીકથી કઈક હસવું પણ આવતું. મગજની ક્રિયા મોંએ ફૂચો
મારીને બંધ પાડવાની એમની એવફફ રીતથી ગુસ્સો પણ
થતો. પરંતુ એ આપમતીલી ટોળકીમાંથી મહારું કોઇએ ન
સાંભળ્યું તે ન જ સાંભળ્યું. અને મેં પણ હારીને વાત જતી
કરી. હુંકામાં, એમ કરવાની મહેને ફરજ પડી. ખાસ તો
એટલા માટે કે આ કોઇ ન જ સાંભળે અને હું અકળાઈ,
ત્યારે કોઇ કોઇ વાર પરિણામ એવું થતું કે મહારો રોજ

કાબૂમાં રહેતો નહીં, અને તેના કપાટમાં બીચારું ત્રીજું જ કોઈ ન લેવા ન દેવા અને સપડાઈ જતું. ભોગ તે નોકર કે બાળક કે સંબંધીના, જે આમ છેક જ જુદા પ્રકારના ધૂતેન્ધનાદિથી પ્રભવલિત અગ્નિદેવની શિખાઓના સ્પર્શસુખ રૂપ યજ્ઞભાગ પામતું.

તાવે મહારા ઉપર છેલ્લો હુમલો કર્યો તે સૌથી જખરે હતો. ત્રણ રાત અને ચાર દિવસ તો બહુ જ વસમાં ગયાં. ચોથી સાંજે મેં આંખ ઉઘાડી ત્યાં માથા આગળ સ્ત્રીનદ હાથમાં ખરફતી કોથળી, પગ પાસે હળમત વધી ગયેલી દાઢી વાળો મહારો પુત્ર, -જેને એવી ટેવ કે કામની ભીડ હોય તો ન્હાવાનું રહી જાય, એકાદ ટંક જમવાનો. ય પડે, પણ સહવારે દાનણ પછી હળમત અને તે પછી અને નમતે પહેરે એમ ચાડના બે ટંક, એ તો કદાપિ ન પડે, -અને વચ્ચે દાકતર, એવો ખેલ જોવામાં આવ્યો. મેં જરા હસાવવાની ઇચ્છાથી કહ્યું: “દાકતર સાહેબ, સંગીત બાંધો!” “બેશક, સાહેબ,” દાકતર બોલી ઉઠ્યા, “સંગીત બાંધો, સાહેબ, અને મોટે ભાગે નિયમિત દિનચર્યા: એ ત્રણ સિદ્ધિ જ્યાં સાથે વસે, ત્યાં દેવોના વૈદ્ય પણ કંબૂલ કરે, કે અમારી જરૂર નથી. કઈક આગન્તુક વિષ કે વિકાર પૂરતો જ દવાનો ખપ, જેનો ગુણ પણ સત્તર આના અને તાત્કાલિક વારુ, સાહેબ, જરા બેડા થઈ આ રંગીન પાણું

કોગભૂત.

વડે ખૂબ કોગળા કરો, બધી અરુચિ સાફ થઈ જશે, અને
થકી ગરમાગરમ કાંઈ લેજો ત્યાં હું પાછો આવું છું.”

એ ધરીથી મહને જલદી આરામ થતો ગયો. સાતમે
દિવસે તો હું ઘરમાં હરફર કરવા લાગ્યો. ખીજા એકઠે
દિવસમાં દાક્તરની સલાહથી અમે હવાફેર માટે ક્યાં અને
કેટલી મુદત જવું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. અને આનિ
ચળતે જ દિવસે નમતે પહેરે મહારો પુત્ર આવ્યો ત્યારે મેં
કહ્યું, “ભાઈ, આજ તો એમ થાય છે કે થોડું ફરી આવું.”
એણે પૂછ્યું, “સાથે આવું?” મેં ના કહી. એ કંઈ ચાહ્યો
ગયો. મહારા કપડાં લાકડી વગેરે તૈયાર જ હતાં તે પહેરી
સજ્જ થઈને હું બહાર નીકળ્યો.

મહારા મનને મૂળ તો જરા લાંબે જવા ઇચ્છા હતી.
થણ નદીકિનારે ચાલતાં પાસે જ આવેલા જૂના કોટના
ચુરજની બેઠકથી લલચાયો. ખંભાત અને દીવથી માંડીને
કોલમ્બો મુઘીનાં આપણાં આરંભીસમુદ્રને લાગેલાં બંદરોમાં
જ્યાં જ્યાં હાલ કોટનાં બંડેર જોવામાં આવે છે, તે બધા
કોટ મૂળ ફિરંગી એટલે કે પોર્ટુગલના ક્રિસ્નાદ મિસ્ત્રીઓએ
અગર તેમના શિષ્યો કે અનુકારકોએ બાંધેલા હશે એમ
લાગે છે. જૂના મોગલાઈ કિલ્લાઓ તેમ ઘાટ પ્રદેશના
અરાહી અને આરાવલિ પર્વત વગેરે સ્થલોના રાજપૂત ગઢો
અને હુગોને સરખાવી જોતાં આ બંદરી કોટોની રચના

વિગતોમાં તેમ મુખ્ય ઉદ્દેશોમાં પણ અનેક રીતે જુદી-
તરી આવે છે. દરિયામાંથી કે તેને મળતી મોટી નદીમાંથી જ
રક્ષણીય જગા ફરતી કુદરતી ખાઈ થઈ જાય એવી ગોઠવણ કરીને
તે ઉપર આ સવ બંદરોમાં અમુક જાતની જ રાંગ ચણેલી
છે, તેમાં બંદૂકો માટેનાં બાકેરાં, મોટા તોપખાના માટેના
ખુરજો, અને ખીજી રચનાઓ બધે એક જ નમૂનાની
દેખાય છે, જેમાં પાછળથી વલંદા કે ઇંગ્રેજોએ કોઈ
સમારતી વખતે થોડો જ ફેરફાર કરેલો છે. આવા
ખુરજોની અર્ધ કે પોણગોળિયા ફરસબંધી, જ્યાં
અઢારમા સૈકા સુધી જંગી કરાલ તોપો રહેતી. તોપ-
ચીઓ ઢેડ-વિલાયતી લેખાસમાં દોર ચલાવતા, અને ખારવા
આદિ રાંકડી કેમો પાસે દોર કરતાં એ વતું વૈતરું માર
મારી મારીને કરાવતા, ત્યાં આગળ હવે ધરડાં તેમ નવજીવાન
સ્ત્રીપુરુષો અને તેમને વળગેલાં ન્હાનામોટાં છોકરાં રંગરંગી
સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સહેલ કરે છે, ટોળે મળીને કે છૂટાં છવાયાં
એસે છે, પત્તાં ટીચે છે, સોકડીઓ ટીપે છે, ગામગપાટા
હાંકે છે, નાતજાતની કુથળી કરે છે, ચવેણું ખાય છે, કાકડી,
કેળાં, સંતરાં, તરબૂચ, દાડિમ, આદિની છાલના કચરા પાકે
છે, ખીડીઓ પુકે છે, અને રાગડા લલકારે છે. જ્યાં એક
કાળે લશ્કરી દોરહમામ અને અમલદારના જીલમ નિરંકુશ
હતા, તથા દુસ્મનના ગોળા ગાજી રહેતા અને ધમસાણુ
વાળતા, ત્યાં હવે તો હિંદવાસી છોકરાઓની રમકડાંમાં ય
ગણતરી નહીં એવી ગણેલોમાથી હજિયા કે કાંકરી જ ઉદે
છે, સોડા વોટર અને લેમનેડની જ ગોળીઓ ખણખણે છે.

કાગભૂત.

અને નહીં રસમાં નહીં રાગમાં નહીં મેળમાં નહીં અર્થમાં કે નહીં કવિતામાં, એવાં નાટકી ગાનતાન પણ ચાલી રહે છે.

કોઇકોઇ વખત એકાદ યુરજ છેક વિજન પણ મળી આવે છે.

હું આ યુરજનાં પગથિયાં ચઢ્યો ત્યારે ત્યાં કોઇ જ નહોતું. પાસે નદી સરસા ડક્કા ઉપર એ ત્રણ બગલા બેલા આવેલા તેમાંથી લક્કડ, નાગિયેર, તાંદૂરી પથરા, ખજૂરની તાડછાની થેલીઓ, વગેરે માલ ઉતરતો હતો, અને એકમે મછવામાં પાર જવાની દોડધામ બેત્રણ સહેલાણી ટોળીઓ કરી રહી હતી, એટલે અહીં હવા ખાવા આવેલા હશે તે સૌ આકર્ષાઈને ત્યાં ચાલી ગયેલા. હું બેઠો. સામે પારનો ભુખર કાંઠો, તે પાછળ લીલાં ઝાડોની હાર, તેની પાછળ સૂકાં ધાસનો કે કાળી માટીનાં ખેતરોનો વિસ્તીર્ણ પટ, તેની ચે પાછળ ઘેરી અમાપ પહોળાઈની ઘટા જેવી કોર, અને દષ્ટિ સીમાડે નમતા આથમતા તડકાનો આસમાની વ્યોમ-ધુમટ, એ છેક સાદો અને જન્મારાનો પરિચિત * તથાપિ સદા મોહક પડદો આંખ આગળ ખડો જ હતો. નદીમાં ભરતી

* હાલના વાંચનારાઓને કર્તાના ખાનગી જીવનને લગતું કંઈપણ શોધી કહાડવાની—કૃતરાને સુંઘ સુંઘ કરવાની હોય તેવી—કટ્ટેષ છે, માટે જણાવવાનું કે આ સંગ્રહમાંની બીજી વાર્તા—ઓ તેમ આ પણ કલ્પિત જ છે. ‘જન્મારાનો પરિચિત’ એટલે આ વાર્તા નાયક પોતે સ્વમુખે કહે છે, તેને જન્મારાનો પરિચિત.

આવતી હતી અને બેપાંચ હેડી- તેમાં તણાતી તણાતી પણ પોતાને માર્ગ-ગતિ કરી રહી હતી. કવચિત્ પાછળના શિવાલયમાં કોઇ ઘંટ વગાડતું તેનો અવાજ, એ મંદિરનો કળશ પણ ધુન્નની બેડક કરતાં નીચાણમાં અને તેની ગોદમાં જ હોવાથી, કોઇ ભોંયરામાંથી ઉચે ચઢીને આવતો હોય એવો લાગતો હતો. હું બેડો અને સિગરેટ સળગાવી. (સિગરેટની પરહેજ એ દિવસથી જ દાકતરે દૂર કરી હતી.) એ હુમાડાનાં બારીક અને એક ખીમ્મમાં ઘુંચનાઇ મંદ્ર મંદ્ર ચઢતાં ચકરડાં હું બેચા લાગ્યો. ત્યાં માથે આકાશમાં પંખી દોડ્યાં. પાંચ પક્ષીશ સો એમ એ બેનજેતાનાં વંધી ગયાં. અને સર્વ કાગડાં જ ખીજી કોઇ જનનાં પંખીનું નામ પણ નહીં. જરઠ, ભરજીવાન, નવજીવાન, અને બાળક, એક પાછળ એક આવતા જ ગયા અને પાંચસો કરતાં વધારે થઇ ગયા. આ પંચકોશીમાં જેટલાં કાગડાકાગડી હશે તે બધાં જ જાણે આ સંધ્યાની સ્લેસગાહે આવતા હોય અને આ ધુન્ન ઉપરનું આકાશ એમનાં મેળાનું થાનક હોય એમ બની રહ્યું. કાગડામાં એક ગુણ બહુ મોટો છે. એ ગતિને મ્હારા દાકતર જેવાને પણ મૌન કેળવવાની સલાહ આપતી પડે નહીં. આ છસો સાતસોનું જુંડ હશે, પણ બધા જ નીરવ. અને બધા જ જાણે. હવામાં તરતા હતા, હવા ખાતા હતા, બેલાહી રાવત થોડાને ચાંકે કેરવે, કામેલ લોકનાર એયરોપ્લેનને જોગ ધુમરી ખવડાવતો ખવડાવતો ઈંચી આકાશની આનૃતિઓ રચે, એક પૂરી કર્યા

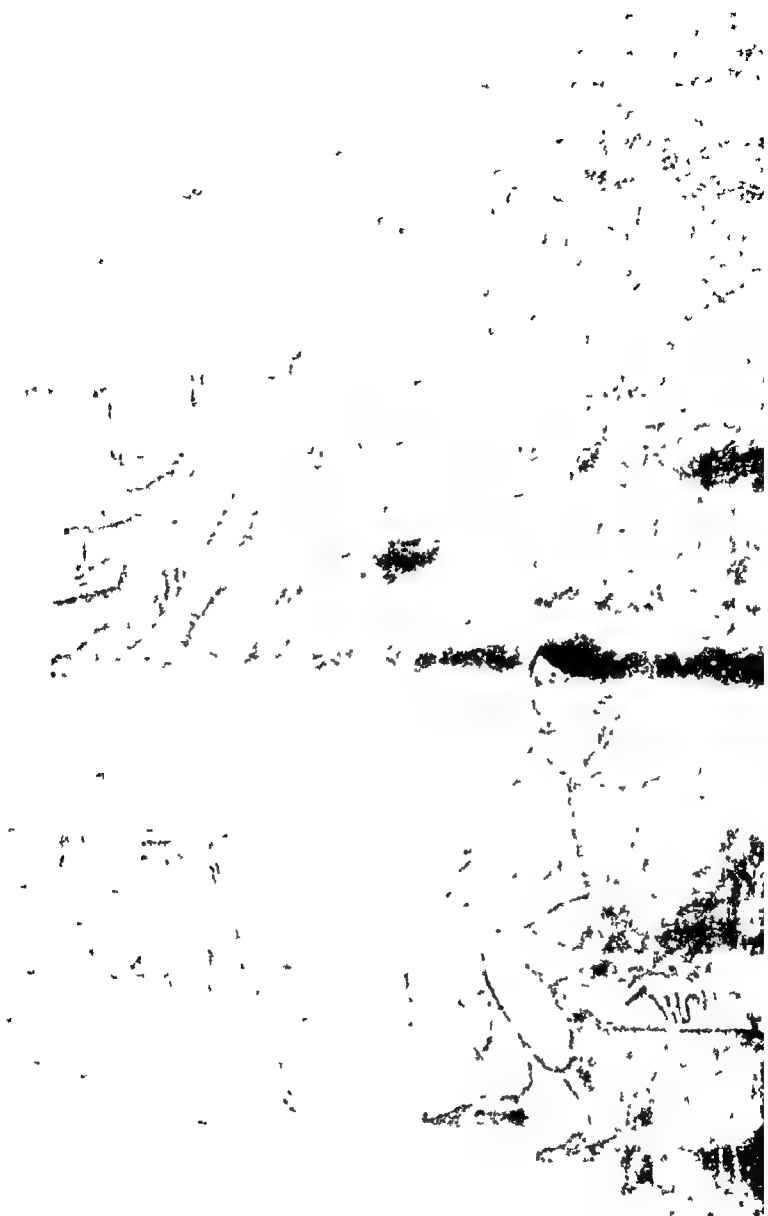
કાગભૂત.

મહેલાં ખીજ માંડે અને ખીજમાંથી ત્રીજ, ઉપલું વર્તુ
છેક આકાશની ટોચમાં નાખે- તો ત્રીયલું ફેરતાં તહમા
માથે અડકશે શું એટલો પાસે થઈને જાય, એ પ્રમાણે
આ સેંકડો નહાના મોટા કાગડા પણ પોતપોતાની પાંખો
એકસરખી પ્રસારેલી અને ઘણુંખરું નિશ્ચલ રાખીને
માત્ર ડોક અને પુંછડીના “હાથ મારતા” હતા, આ સાગર
જેવા વાતાવરણનાં માછલાંઓ હોય એમ સેલી રહ્યા હતા.
આવણભાદરવાના મોટા હોડાઓમાં જરા સીધું તરી વળી
હિલ્લોળે ચઢિયે, પાણી હીંચ લે તે સાથે આપણે હીંચિયે,
તેમ ઉપલા આકાશના વાયુચરમાં જાણે હવાના લાંબા લાંબા
મોજા ઉઠી હીંચ ખાતા હોય અને આ કાગડાઓ તેમાં
હીંચતા હોય, એવી આ એમની રમત હતી.

તહમે કહેશો, પંખીઓમાં અધમ, વા અધમ નહીં
તોપણ છેક ઉતરતી અસ્પર્શ્ય પંક્તિનો, જે કાગડો, તે વળી
આમ-ખેલે, તરે, સેલે, ચકડોળે ચઢે, ધુમરીઓ ખાય,
ગાહિંડોળે હીંચકે, લહેર કરે, મેળો ભરે, કેવળ નિઃશબ્દ,
અને સેંકડોની સંખ્યામાં ? ખૂબ ફેંકો છો ! ના, ભાઈ, ના.
કાગડો પણ ગમે તેવો તોય પ્રાણી છે. તહમારા સ્પર્શ્યસ્પર્શ્ય
એક રાખો- તહમે તહમારી માનવ ઘટનાઓમાં ફિલસુફો જાણે
છે જ કે જન્તુસૃષ્ટિમાં અણોરણીયાનથી મહત્તોમહીયાન સુધી
હરેક જાતિની જીવનચર્યામાં જીવવું, ખસ જીવવું, જહેતી કાણુનો

ઉપભોગ લેવો, ખાવું, પીવું, ખેલવું, વિરમવું, વિહરવું, અને તે પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિએ, ઉપભોગ લઈ જોવાની ધ્યેયએ, આખી જોવાની રીતે, મતલબ કે ખેલવાની જ ઢપછપે, એ જીવનહેતુ સર્વવ્યાપી છે. અને જો ખલકનો સારો ખેલ આ નજરે નેવું કે નવ્વાણું ટકા ખેલ જ છે, તો કાગડા પણ ખેલે, તરે, ઉડતા ન કળાય એવી સફાઈએ ઉડે, નભો-મંડળનું આખું પોલાણ પોતીકી સ્વાંગ મિલકત હોય એમ તેમાં યથેચ્છ પાંખ લખ્યાવે અને પોતાની ખેડોળ આંચ પાદ-શાહોની આંખ જ હોય એમ દશે દિશામાં ફેરવી જુવે, એમાં ચકિત થવાનું નથી. ચકિત થાઓ કે ન થાઓ, એ બનાવ કુદરતી છે, ઘણી યે વાર બને છે, અને તે ધડીએ જોવો બનતો મહારા જોવામાં આવ્યો તેવો જ વર્ણવી રહ્યો છું.

આપણા દેશમાં મંધ્યાકાળનું આયુષ્ય બહુ જ ડુંકું છે. કાગડાઓ પણ ધીરે ધીરે શિવાલયમાં અને કાંઠે કાંઠે આવી રહેલ વડ, પીપળા, લીમડા, આમલી, કોઠી, ખીલી, ફણુસ, જંબુડા, આદિમાં રાત ગાળવાને માટે પોતપોતાના પરિચિત સ્થાન તરફ ઢગવા લાગ્યા. પુરજથી થોડે દૂર ઉંચા ટેકરા ઉપર આવેલો એક જૂનો જંગી જંબુડો ઘેરી ઘટાવાળો હતો. એ ટેકરો ઊગમણો હતો છે. એટલે એ જંબુડા નીચે મંધ્યાનો અંધકાર પ્રથમ જામ્યો, અને એ મધ્યખિંદુથી જ જાણે તે યોગમ ફેલાવાને ઉતાવળો થતો હોય એવો મહેને ભાસ થયો. કાગડા પણ

[પ્ર. ૧૭૧ આમે.

હવે ટપોટપ ઝાડો ઉપર ઉતરી બેસી જવા લાગ્યા. તેમાં એ જાંબુડામાં જ સમાસ મેળવતા કાગડાએતે ગણતાં ગણતાં મહારી આંખ અને બુદ્ધિ ખંતે હારી ગયાં. જાંબુડાની ઉપલી ઘટા તે જાણે અંધકારનું માથું અને તેમાં પાતે પાતે-વાળે વાળે-કાગડા, એવો મહેતે ભાસ થયો.

આવ્યો ત્યારે હું ડક્કા તરફને છેડે-આ જાંબુડાને પીઠ ફરીને-બેઠો હતો. પણ ત્યાં ડક્કાનો ઘોંઘાટ મહેતે કંટાળો આપતાં હું સામેના બાંકડા ઉપર બેઠો. બાંકડા એટલે ધુરજનો ગોળ ઘેરો ગળા સમાન ઉંચો હોય તેને મધ્ય ભાગે પત્થરની જ બેઠક ચણી લીધેલી હોય છે તે. તોપણ માટે-જ્યાં જ્યાં ઘોરામાં જગાઓ રાખેલી ત્યાં ત્યાં બેસક એ બેસવાના પત્થર પણ ન હોય, પણ તે શિવાય ઘોરાની દિવાલને ફરતી આવી બેઠક હોય જ, તે વચ્ચે વચ્ચે આમ ત્રુટત હોવાથી, એવી બેઠકને લોકો બાંકડાઓ કહે તે કુદરતી જ છે. આ છેડે બેઠો અને કાગલીલા જેવા લાગ્યો હતો. હવે અંધકાર વધે તે પહેલાં ઘેર પહોંચી જવાના ધરાદાથી હું પાછો ઉંચો એટલે મહેતે સાંભર્યું કે મહારી લાકડી પ્રથમ બેઠેલો ત્યાં પડી રહી હતી. હું ખીડી ચેતાવતો તે લેવાને ચાલ્યો અને સામે બેઠે હું ત્યાં તો-જાણે એક હાથ જેવા હાથના કરતાં પચાશ ગણો મોટો હાથ તેને જ લઈ લેવાને લંબાતો હતો ! સહસા આ કાળો હાથ કેવો અને એ તે શું કૌતુક, તે જાણવા નજર નાખું છું તો એ હાથ

પેલા રાક્ષસી અંધકારમાંથી લંબાયો હતો. એ આખો અંધકાર
જ જમીનદોસ્ત બે મિનારા જેવા પગ લાંબા. ફરી તે ઉપર
પોતાનું રાક્ષસી ધડ નીચું વાળી આમ લાંબે હાથે એ લાકડી
લેવાનું કરતો હતો, અને તેના માથા ઉપર એક કાનથી બીજા
કાન મુંઘીમાં એક બચકર કહતો કાગડો સેલી રહ્યો હતો. આવો
પ્રચંડ અંધકારમોઢુલિ કાગમૂત દેખીને હું છળી ગયો, ખરેખર
અને સોગન ઉપર કહું છું કે પાછો વળી જ ગયો, અને સામે
બાંકડે જેમ તેમ પહોંચી બેસી ગયો. મહારા હૃદયના ધબ-
કારા માથ નહીં. પણ મહારી આંખ તો શટેલી જેવી એ
બંજીડાં, તરફ ચોંટેલી જ રહી. ધૂનતો ધૂનતો પણ એ વિક-
રાલ ભૂત સામે જોઈ જ રહ્યો. તેનો દેખાવ પળે પળે વધુ
કાળો અને ગંભીર જ બનતો. ગયો. આમ કેટલી કાણુ
ગઈ દશે કાણુ બાળે.

પણ ત્યાં મદને વિચાર થયો. અરે આ શું ? કાણુ હું
અને શો આ બચ ! લાકડી તો લઈ આવું ત્યારે જ ખરો.
હા, હવ, ચાર કદમ દૃઢતાથી ભરીશ ત્યાં આ અંધકાર-
જન્ય કાગમૂત, આ વિદ્વિત કલ્પનાનું સત્ત્વ, ફરી પોતાની
માતૃકામાં વિલીન થશે અને હું લાકડી લઈને ઘેર જઈશ.
સિંગરેટ લાથમાંથી નીચે પડી ગઈ હતી, કાણુ બાળે. ક્યારે,
તે ઉંચકી લઈને મં ફરી ચેતાવી, અને હીને હું મહારી
લાકડી તરફ ચાલવા લાગ્યો.

x x

x x

x x

x x

કગભૂત.

પાછી ચેતના આવી ત્યારે હું મહારી પથારીમાં હતો, માથે મહારી સ્ત્રી ગરદ ધસતી હતી અને પુત્ર જ્વરનલિકામાં પારો ક્યાં સુધી ચઢ્યો તે જોતો હતો. આંખ ઉઘડતાં સાથે મહારાથી સવાલ થઈ ગયો, —“ મહારી લાકડી ? ”

મહારી સ્ત્રીથી ન રહેવાયું ને ગાળી હતી: “ આ શું આ-લાકડી ! લાકડી ! લાકડી ! બેકામ હતા ત્યાં યે લાકડીનો લવારો, અને ભાન આવતાં વારને પાછી એ ને એ લાકડાઈ લાકડી ! ”

પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો: “ બા, હજી સુધી નથી તાવ ને નથી ન્યૂનાંશ,* ચાલો શુદ્ધિ પણ આવી એટલે નીરાંત થઈ. પણ બાપુને ગુસ્સે કરીશ તો તાવ આવે પણ ખરો હોં !—બાપુ, લાકડી પેલી રહી એની જગાએ, હું ગાડીમાં બૂલી આવ્યો નથી. ”

હું ગાડીમાં ઘેર આવ્યો અને વળી બેભાન અવસ્થામાં એ જાણીને મહને અચંપો થયો. પણ તે દાખી રાખીને મેં સિગરેટ માગી. પુત્રે મહારા કેટના ખીસામાંથી દાખડી કહાડી અને તે ઉઘાડીને કહે, “ બાપુ, હમણાં થોડીવાર ન પિયો તો નહીં ચાલે ? જુવો આમાં એક જ છે. ગોપાળ (નાકર) કહેતો હતો, એણે દસ્તૂર મુજબ ચાર સુકી હતી.

* Sub-normal.

એટલે કે ત્હમે ત્રણ પીધી. કેટલા વખતમાં તે જાણે છે ? જુવો, અત્યારે સાત ઉપર સાડત્રીશ થઈ છે. ત્હમને પથારીમાં સુવાડ્યા ત્યારે સાડાસાતમાં બેત્રણ મિનિટ કમ હતી. ત્હમે ગાડીમાં બેઠા ત્યારે સવાસાતના ટકોરા વાગતા હતા. ત્હમે અહીંથી ૫૨વા જવા નીકળ્યા છ ઉપર બેત્રણ મિનિટ. એટલે ત્હમે કલાકમાં ખરેખર સવા કલાકથી ઓછા સમયમાં, ત્રણ તો પીધી.”

બહારુ ખેડી ખેડીને બંદર ત્યારે આ ! હું હસ્યો. પણ સાથે એને કહ્યું પણ, “ વારુ ત્યારે, વાળુ કરીને.” થોડી વારમાં મહારાં ગૃહરાજી નીચે વાળુવ્યવસ્થા કોઠાર નિરીક્ષા આદિ એમનાં નિત્યકર્મ માટે સિંધાર્યાં. મહારો પુત્ર પણ જતો હતો. મેં એને બેસાડીને પૂછ્યું, “ તું ત્યાં કેવી રીતે આવી ચડ્યો ? ”

એણે બધી હકીકત કહી. મેં સાથે આવવા મના કરી એટલે મ્હને ગુસ્સે ન થવા દેવા એ ચાલ્યો ગયો, પણ સામી મેડીએ જ બારીનું એક બારણું આડું રાખીને તૈયાર બેઠો. હું બહાર નીકળ્યો એટલે એ થોડું અંતર રાખીને પાછળ પાછળ આવ્યો. ગોપાળને એણે સાથે જ રાખી લીધો. હું પુરજ ઉપર બેઠો એટલે એ જઈને શિવાલયની અગાસીમાં બેઠો. ગંધારું થતાં એણે ગોપાળને બાડે ગાડી લાવવા મોકલ્યો અને પોતે મહારી પાસે આવ્યો. મેં લાકડી લીધી

કાગભૂત.

હતી અને ખીજો હાથ ધોરા ઉપર મુકી હું બેસવા જતો હતો (કે પડી જત), ત્યાં એ આવી ચઢ્યો, અને મેં માથું એના ખભા ઉપર જ મુકી દીધું. ગોપાળ આવતાં મેં માથું ઉંચક્યું, અને એ ખંતેના ટેકાથી હું ચાલીને ગાડીમાં બેઠો. પછી (પુત્રના ધારવા પ્રમાણે) હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો. પુત્ર આવ્યો ત્યારથી ગાડીમાં બેઠો ત્યાંસુધી આંખ ઉઘાડી હતી અને થોડાં ડગલાં ચાલ્યો, તથાપિ એને ખભે માથું મુકાયું તે ક્ષણ પહેલાંથી પણ હું બેશુદ્ધ જ હતો, એ હકીકત મેં એને જણાવી નહીં. કાગભૂતના અતિભયાનક દર્શન વિશે પણ કોઈને લેશ પણ ઇશારો કર્યો નહીં.

યુદ્ધકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

કાર્ટર ડૂસ અને તેના પિતા

નોંધ

પ્રથમ પ્રકટ 'ગુજરાતી' સાતવારીયામાં ઇ. સ. ૧૯૨૩
દ્વીવાણીના અકમાં.

આ તરજુમો અંગ્રેજીમાંથી થોડી વધઘટ સાથે ફોની ખાતર
ફેવા સંલેગોમાં અને શા હેતુથી લખાયો તેના ખુલાસામાં ગહારો
એક કાગળ અહીં છાપવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંનું એક નામ ફેરવી
નાંખીને, અને ખીજુ છોડી દઈને.

“મુરખ્ખીશ્રી + + + ભાઈ,

“તે રાતે હું મોઝો અગિયાર વાગે આવ્યો ત્યારે તહમે અને
રા. ભાઈ ચંદ્રવિનોદ બંને અત્યંત તપેલા લેવામાં આવ્યા. ભાઈ
ચંદ્રવિનોદ ‘આ યુદ્ધકાલ જ ચાલી રહ્યો છે’ એવો એના ગુરુજીને
આદેશ અક્ષરશઃ માનનારો; આપણે આસપાસની પરિસ્થિતિમાં
એવું કશુંયે ન દેખતારા. ભાઈ પુખ્ત વિચાર કરીને એના માની
લીધેલા યુદ્ધકાલનો સૈનિક થયેલો, અને ખીજા ઘણા સૈનિકોએ એને

પોતાનો એક અફસર (officer) ચુંટેલો. એવા સૈનિક લેખે, એવા સૈનિકોના અફસર લેખે, એણે અમુક કર્તવ્ય જોયું અને ઝડપ્યું. અને ઢ્યુપડ્યુ સૈનિકોને પોતાની સાથે એ કર્તવ્યમાં ખેંચી તેમના આગેવાન તરીકે આવેલો, તદ્દમને વડીલને મળવા આવ્યો, અને તદ્દમે જોય તપી ગયા. વડીલનું વડપણ અને બાલકનું બાલકપણ ફરી ગયાં, ખંને સામાસામી સેનાઓના સશસ્ત્ર સૈનિક જેવા બની ગયા. ધનુષમાંથી છૂટેલા બાણની ગતિ પાછી વળવી અશક્ય, એ સાદી વાત પણ તદ્દમને આવેશ અને સ્નેહભેદે ભૂલાવી દીધી. તદ્દમે વસ્તુસ્થિતિને તદ્દમારી આંખે જ નેહ શરૂ, એ એવી સાદી વાત એને પણ આવેશ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાએ ભૂલાવી દીધી....

“અને પછી તદ્દમારા અતરનો અનુત્તર દિવસો સુધી સાંત ન પડ્યો.....

“દુઃસ્વ દુઃસ્વાધિકં પદ્ય, સુસ્વે પદ્ય સુસ્વાધિકં—એ નં.તિસૂત્ર આપણ પાંચર માણસોને મળે ડિતાવહ છે, એ તદ્દમે નાણું છો. અને ઘણી વાર તે પાળવાનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ જ અતન્ય સાધન હોય છે: ઇતિહાસથી જે વધારે સાચું સાહિત્ય, સાહિત્યથી જે વધારે અસરકારક ઇતિહાસ. આવી માન્યતાથી આહીં આવીને તુરત મેં એક તરતુમે લખ્યો છે, તે આજે આ કાંગળ સાથે તદ્દમને મોકલું છું યુદ્ધકાલ હાલ તો નિઃસંશય નથી જ, પણ ભાવિ કાળે ભણી જોઈું છે? ન કરે નારાયણ ને કદાચિદ્વિધિ જે ચાર દાયકે આવે પણ તેવા સમયનાં વધારે વિદ્ય કર્તવ્યો કેવાં હોય છે તેનું આ એક ઇતિહાસથી જે વધારે સાચું, સાહિત્યથી જે વધારે અસરકારક ચિત્ર આજે પણ સાંતિથી નિહાળવામાં આવે તો ખોલકં છે. નકલ કરીને મોકલતાં જરા મોડું થઈ ગયું છે, તે દરજુજર કરશે.”

બલવંતના પ્રણામ.

દર્શનિયું

યુદ્ધકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

કાર્ત્તવ્ય ધૂમ અનંત તેનો ચિત્તા

જગાએ ચોટી કરવાનું કર્તવ્ય બળવતાં બળવતાં ઊંધી
બેસેલો તે એક સિપાહ હતો. આ સ્થિતિમાં તેને કોઈ જોઈ
ગયું હોત તો તેને દેહાંત દેહની ચોગ્ય અને કાયદેસર શિક્ષા
થાત જ.

એ બજારના ઝુંડ આગળ વાંક હતો. દક્ષિણ દિશામાંથી
હોઆ હુંગર ઉપર ચહી આવીને રસ્તો. આ સ્થળે પશ્ચિમ
તરફ વળતો હતો, અને તેનો સોએક વાર જોડેલો ભાગ
અહીં ધારની ટોચ ઉપર જ આવ્યો હતો. પછી પાછો દક્ષિણ
તરફ વળીને રસ્તો વાંકાચુંકો ગીચ જંગલો ભેદીને નીચે
હતરી પડતો હતો. એ બીજા વાંક આગળ ધારની
ટોચના એ ખૂણાની બાજુ ઉત્તર તરફ નાગા કાળમીંઢ
પહાણની જ હતી, જે સીંધી લાસી એક હજાર ફૂટ નીચે
જમી રહેલાં સરળ (pimple) ઇંદ્રભદ્ર (fir) આદિ તરુવરોનાં
વન ઉપર ઝાંઝમી રહી હતી. સિપાહ ઊંઘતો પડ્યો હતો તે
ખૂણે પણ એવી જ એક નાગી સીંધી દિવાલ હતી. વચ્ચેના
સો વારના વિસ્તારની ધાર ઉત્તર તરફ છેક એવી સીંધી તો
ન હતી, તો પણ તેનો ઢાળ અને તે ઉપરની ઝાડી નામનાં
જ હતાં, અને આપણો ઊંઘતો સિપાહ જંગલો હોત તો,
આ બે ખૂણા, વચ્ચે સોએક વાર લાંબો પહોળો રસ્તો,
અને હજારથી વધારે ફૂટ નીચે આવી રહેલો આખો પ્રદેશ,
તે સર્વ એ હસ્તામલક્યત્ત્વ જોઈ શકત; જોતાં જોતાં તેની
આંખને કદાચ તંબર પણ આવત.

ચુદ્ધકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

આસપાસ ગીચ વનો લાગી રહ્યાં હતાં. માત્ર આ એ
 પાંક વચ્ચેના સોએક વારના રસ્તા નીચે ઉત્તર તરફ, હજારથી
 વધારે ફૂટ નીચે, ધારના મૂલમાં ઉગેલાં સરળ આદિ તનુવરોનાં
 સાંકડાં વન પછી, પાછો એક વિસ્તીર્ણ સપાટ પ્રદેશ હતો.
 જેમાં ધાસ જ હતું, અને એ લીલાછમ ધાસની વચ્ચે થઈને
 એક નદી વહેતી હતી, જે ધાર ટોચે આવેલા રસ્તા ઉપરથી
 જોતાં સર્પ જેવી પણ દેખાતી ન હતી. આ મેદાન ધારની
 ટોચ ઉપરથી કોઇ નહાતી મહેલાતના આંગણાં જેટલું જ
 દેખાતું હતું, જે કે હતું તો વિસ્તારમાં પાંચ પંદર એકર.
 તેનો લીલો રંગ આસપાસ આવી રહેલાં વનોને ઝાંખાં પાડતો
 હતો. એ મેદાન પૂરું થતાં ઉત્તરે, પૂર્વે અને પશ્ચિમે આ ધાર
 કરતાં પણ ઊંચા ઊંચા શિખરી ડુંગરો એક પાછળ એક
 અડોઅડ જેવા જ લાગી રહ્યા હતા, અને આ ધાર ટોચે
 આવેલા રસ્તા ઉપરથી તો એમ જ લાગતું હતું કે આ
 નદીવાળી ખીણ ચોતરફ ખંધ ખાંડેલી હશે, અને આ રસ્તો
 તેમ એ નદી એમાં ક્યાંથી પેસતાં હશે અને ક્યાં આગળ
 એમાંથી બહાર નીકળી જતાં હશે, તે કળાય એમ ન હતું.

આ પ્રદેશ આવો વિકટ અને રાત્રી હતો, પણ ગમે
 તેવા વિકટ અને રાત્રી પ્રદેશને રાગદેવ સ્પર્શે માણસ વિગ્રહની
 મારકતલનો તખ્તો બનાવતાં અચકાતો નથી. રણસંગ્રામોની
 વ્યૂહરચનાના શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો એક ઉદ્ધરની

જાં કહેવી પડે એવી આ ચોગર્દમ બંધ જેવી ખીણ હતી; અને તેના જે બેચાર દરવાજા હશે, તે સૌ ઠેકાણે મળીને પચાસથી પણ ઓછા મરણિયા સિપાહો ગોઠવવામાં આવ્યા હોય, તો એટલી નહાની સંખ્યા પણ ખીણમાંના હજારોના સશસ્ત્રને હથિયાર છોડી દેવડાવીને શરણે આવવાની જ કરજા પાડી શકે, એમ હતું.

આ ખીણની એક બાજુના જંગલમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (United States) ના લશ્કરની પાંચ પલટણો આવી ચઢી હતી. ત્રીશેક કલાકની તગડથી થાકેલી તે આ ક્ષણે વીસામો લેતી હતી. રાત દરમિયાન તેઓ ફરી આગળ ધસવાની હતી, અને તેમનો આ આગળ મોકલેલો ચોકીદાર અત્યારે જ્યાં ઉઠતો પડ્યો હતો, ત્યાં થકને ખીંચે ખૂણેથી ખીણમાં ઉતરીને ખીણ બહાર શત્રુ-“દક્ષિણ રાજ્યોના જૂથ”-ના લશ્કરની એક છાવણી હતી તે ઉપર મોડી રાતે છાપો મારવાની હતી. શત્રુઓના આ પેચ જાણી જાય તો છાપો ફક્કડી પડતાં પોતે જ કપાઈ જાય એવો સંજોગ હતો; એટલું જ નહીં પણ એઓ આટલા પાસે આવેલા છે અને આગળ વધે છે એમ શત્રુને વેળાસર જાતભી મળી જાય, તો છેક જ્યાં લગી આવેલાને પાછા હટી સુરક્ષિત જગાએ જઈ દોંડવડું પણ ભારે પડી જાય એમ હતું.

અજૂનાના ઝુંડમાં ઉઠતો સિપાહી કાર્ટર ફ્રેન્ક નામે અર્ધનિયાનો એક વૃદ્ધાન હતો. તેનાં માતાપિતાની રિથતિ

યુદ્ધકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

સારી હતી. તેમનો તે એક જ પુત્ર અને વારસ હતો. અને સમૃદ્ધિ, પદવી, અને સંસ્કૃતિનો સંયોગ, જેવી ઉચ્છેર અને ક્ષેત્રવણીના લાભ તેમના વારસ જન્મેલાને મેળવી આપે છે, તે સર્વ એને મળ્યા હતા. એનાં મહાનભિલકન આ સ્થળથી થોડા જ માઇલ આગાં હતાં. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ રાષ્ટ્રે “દક્ષિણ રાજ્યોના જૂથ” તું ખંડ શરુ થયું અને આંતર વિગ્રહ મંડાયો, તેવામાં એક સહવારે નારતો પૂરો થતાં જ તે શાંતિથી ખુરશી પરથી ઉઠ્યો હતો, અને ગંભીર અવાજે બોલ્યો હતો, “આપા! યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની એક દુકડી શહેરમાં આવી છે. હું જઈને તેમાં જોડાઉં છું.”

વડીલ રૂસે વર્તમાનપત્રમાંથી પોતાનું ભવ્ય માથું ઊંચું કર્યું; તેની આંખમાં વીજળીની ચમક આવી અને ગંધ; અને તે પુત્રથી સવાઇ ગંભીરતાથી બોલ્યો: “જા, કાર્ટર! અને જો, જે થવાનું હો તે થાવ, પણ તું જે ત્યારી ફરજ માને તે અલિશુદ્ધ બળવજે. વર્જનિયાને તું ત્યજે છે, એનો તું દ્રોહી બને છે. ભલે. ત્યારે જેવા દ્રોહી પુત્રો વગર જ વર્જનિયા ચલાવી લેશે. આ વિમ્મરને અંતે તું ને હું બે ય જીવતા રહશું, તો એકબીજાને વળી બે બોલ કહીશું. અને હા, ત્યારી બાતી રિથિતિ તું જાણે છે. વૈચે કાલ રાતે જ એતવણી આપી છે જે તે જરા પણ આવાન ખમી શકે એમ નથી. આટલું તો હવે પખવાઈયું કદાહે, પણ ત્યારું આ ડગલું એના જાણવામાં આવતાં જ બીચારીની દોરી

ત્રુટી પણ જાય ! મહારી છેલ્લી આજ્ઞા એટલી માન, કે તહારે આ કરવું જ છે, તો એને કે ક્રોધને એકે શબ્દ કહ્યા વગર તું આ પણ જ ચાલ્યો જા. જા, ઇશ્વર તહારું જતન કરો ! ”

આંસુ ચાર આખમાંથી એકેમાં આવ્યું નહીં; ક્રોધ. એકે અવાજમાં હતો નહીં; પુત્ર ઘુંટણે પડી પિતાને નમ્યો, પિતાએ પોતાના ચીરાતા હૃદયની વ્યથા કાબૂમાં રાખીને તેને માથે હાથ મૂક્યો, અને કાર્ટર ડૂસ ધરખાર અને માખાપનો તેમ વર્ણનિયાએ સ્વીકારેલા પક્ષનો ત્યાગ કરીને શુનાઇટેડ સ્ટેટસનો સિપાહ બન્યો. એનું શરૂઆતન, એની નિષ્ઠા અને એનું સાહસ એ ગુણોથી એ પોતાની પલટણમાં સૈનો માનિતો થઈ પડ્યો. આ પ્રસંગે એને આવી મોતના મુખમાં પેસવાની ફરજ સોંપવામાં આવેલી તે એના ઉપર જામેલા વિશ્વાસનું જ પરિણામ હતું. કાર્ટર પોતાની થયેલી પસંદગીનો મહિમા સમજતો નહોતો એમ પણ ન હતું. પણ આખું શરીર, તેમાંના સ્નાયુ, અને તેમાંનું લોહી સુદ્ધ થાકીને લોથપોથ થઈ જાય છે, ત્યારે ઊંઘ પરાણે આવીને પોપચાંને ઢાળી દે છે. એવી ઊંઘને માટે માણસનો આત્મા પણ જવાબદાર ન ગણાય. કુદરત બળ કરે છે ત્યારે માણસ ખીચારો કોણ માત્ર !

આ પ્રમાણે કલાક સવાકલાક ઘસઘસાટ ઊંઘ્યો હશે, તેવામાં કોણ જાણે શી રીતે એ જાગી ગયો. સ્વર્ગના ફિરસ્તાએ

ચુદ્ધકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

આવીને તેને પોતાના ઘોળા પીછાના સ્પર્શ વડે જગાડ્યો, કે સ્વર્ગેતર સ્થાનવાસી કોઇના કાળા પીછાના સ્પર્શથી તે જાગ્યો, એ કોયડો કોણ ઉકેલી શકશે? કશા સંચલન વિના, લેશ પણ સ્વર વિના, નમતા પ્હોરની અતલ નિશ્ચલતા અને નીરવતામાં ભાવિના કોઇ અદૃશ્ય દૂતે તેની આંખમાં જાગૃતિ-શલાકા ફેરવી, તેના કાનમાં કોઇ ગેખી તાર જેમાલુમ રીતે હાલ્યો, તેનાં સ્મૃતિપટ કોઇ અવર્ણનીય ફિરણથી પાછાં પારદર્શક થયાં, અને તેણે હાથ ઉપરથી પોતાનું કપાળ ઉપાડ્યું, રાઇફલ ઉપર આંગળાં દબાવ્યાં, ખજૂરાના પર્ણ-ગુચ્છોની હહ વચ્ચેથી નજર નાંખી અને ચોતરફ ફેરવી, ફેરવી તેવી પાછી ખેંચી લીધી અને એક જ બિંદુએ રિથર કરી.

પ્હેલી ક્ષણે તો તેને કોઇ અપૂર્વ સુંદરતાની અજાણ કૃતિ જોવામાં આવે અને થાય એવો આનંદ વ્યાપી રહ્યો. સામે ખૂણે હજારથી વધારે કુટ ઊંચી લૈન્વએસણી ઉપર, અને આદાશમાંજ જાણે કોરાઇ રહ્યો હોય એવો, એક નિશ્ચલ ભવ્ય ઘોડેસ્વાર તેના જોવામાં આવ્યો, એ અશ્વાકૃતિ અને તે ઉપર લશ્કરી તોરમાં રાંગ જમાવી બેઠેલી એ માનવાકૃતિ, બલ અને ગતિની એ સુરેખ અનુપમ પ્રતિમા, પ્રાચીન ગ્રીસના કોઇ અઢિતીય મૂર્તિકારે દૈવી પતિભાથી ઘડીને આવા લોકોત્તર ભવ્યતાપોષાક સ્થાનમાં ગોઠવી હોય એમ તેને લાગ્યું. પોષાકનો ભૂખર રંગ ગગનદલના રંગમાં એકાકાર

થઈ જતો હતો. શસ્ત્રાસ્ત્ર અને સાજમની ધાતુ મામેથી આવતા આથમતા પ્રકાશની છાયામાં સમાઈ જતી હતી. ઘોડાનો રંગ પણ વિસંવાદી ન હતો. જીનના મોગરા ઉપર કાર્બિન (carbino) અડતી હતી તેનો કુંદો જમણા હાથમાં હતો, અને લગામવાળો હાથ અંગથી જૂદો દેખાતો ન હતો. ઘોડા અને અસ્વારનાં મુખ સામેના-ઉત્તર પશ્ચિમના-શિખરો તરફ હતાં. અસ્વાર નીચે આખી ખીણમાં પ્રાણ જોતો હતો. વનો અને ટેકરાઓથી ઊંચું, એકલું, અમનપટમાં જ ઊંચું આવી રહેલું આ દૃશ્ય ભોંયે પડેલા આપણા સિપાઈને અતિક્રાય લાગ્યું, અને દુશ્મનના સાજમાં સંજોરું અતીવ ભયંકર પણ લાગ્યું.

પ્રથમ એને એવો વિલક્ષણ ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે વિગ્રહનો આખો સમય ઊંઘમાં જ ગાળ્યો અને વિગ્રહને અંતે જ જાગ્યો, એટલે જાગી ઉઠતાં જાણે એ ધનધોર વિગ્રહનું આ અમર અને અતીવ સુંદર સ્મારક જ પોતે જોતો હોય ! પણ ઘોડેસ્વાર આકૃતિ જરા હાલી એટલામાં જ આ ખ્યાલ પસાર થઈ ગયો. ઘોડાએ ધારની કોર આગળથી પોતાના આગલા પગ ખસેડ્યા વગર જ શરીર જરા અંદર આવે એમ સંકોટી લીધું. અસ્વાર સ્થિર જ હતો. કાર્ટર ખૂરેખૂરે જાગ્યો, પોતાનું કર્તવ્ય શું તેની ચેતનાથી એનું આખું ચિદાકાશ ઝળગી રહ્યું, અને તેણે રાઈફલનો કુંદો ગાલ પાસે લીધો, •ળી પર્યુગુચ્છોની હઠ વચ્ચેના અવકાશમાં ચગાવી,

ચુકકાલનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

ઘોડો ઉપાડ્યો, અને ગોળી અસ્વારને વીંધતાં જીવ જ જાય એવી જગાએ રાઇફલ તાકી. ઘોડો પાડવાની જ વાર હતી. ત્યાં અસ્વારે આ તરફ જોયું; આ ખૂણે, આ ઝુંડમાં, આ જગાએ. તેની અને પોતાની આંખે આંખ પણ મળી એમ કાર્ટરને લાગ્યું !

વિચિત્ર દરમિયાન, લડાઇના મેદાનમાં, શત્રુને ન મારવો એમ ? શું જીવતો તે મૂકાય ? જે રસ્તાના અને વનોના અને આ વિકટ ખીણના ઝીણામાં ઝીણા એકે એક વાંક વળાટથી પૂરેપૂરો વાકેફ હોય, અને પોતાના પક્ષનો ભેદ પણ પામી ગયો, એવાને ? કાર્ટરના ચહેરા ઉપરથી, એના આખા શરીરમાંથી લોહી ઉઠી ગયું. તેને મૂર્છા આવ્યા જેવું થયું. તેની આંખ આગળ એ ઘોડો અને એ અસ્વાર ઉડતા, ગુલાંટ ખાતા, અને લાત્રીપીળાં અક્રોમાં ચકર ચકર ધુમરીઓ ખાતા દેખાયા. રાઇફલ હાથમાંથી ખસી ગઇ, ડોકું પણ નમી ગયું, આખું શરીર ત્રાહિ ત્રાહિની કમકમારીમાં ભોંયપરતાં લીલાં સૂકાં પાદડાંની બીજાનમાં તરફડી રહ્યું. આ શૂરો વદાદાર સજ્જન અને કસાયેલો સિપાઇ ભાગશીના અસહ્ય ઉઠાણમાં મૂર્છિત જેવો થયો. દલાક સવાદલાંતી જે એને ઊંચ આવી ગઇ હતી તે આવંત્રીજ ન હોત તો ખરે જ મૂર્છા પામત.

પગ એ પગમાં તે પાછો ચિર થયો અને ગાઠાલને પાછી તૈયાર કરી આંખ અને મન, હૃદય અને કર્તવ્યગુહિ

સ્વસ્થ થયાં. એ શત્રુને જીવતો પકડવાનું અશક્ય હતું અને એતાવતાં કે એતી જવા દેતાં આખી ખાજ હારી જવાનું હતું. એટલે કે એક જ માર્ગ હતો. એ અસ્વારને પોતે ગુપ્ત રહીને જ હાર કરવો જોઈએ, તેને તેનો ઈશ્વર સંભારવાની ક્ષણે ન મળે એમ ધર્મરાજના ન્યાયાસન ભેગો કરી દેવો જોઈએ. પણ-પણ-સખૂર ! એણે હજી કંઈ જ જોયું કે અટકળ કરી ન હોય તો ? એ કેવલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતો ઉભો હોય તો ? આંખો તેવો જ અજ્ઞાન એ આંખો તે જ રસ્તે પાછો જાય તો શું જોઈ ? એ પાછો વળવા જશે તે ક્ષણે એ કંઈ એ જાણવા પામ્યો છે કે નહીં તે જાનું કે શકે પડતું નહીં રહે. તે પળે વાત, હાલ ને હાલ કંઈ એ કરવાની શી ઉતાવળ છે ? એ પહેલે તાકીતે જોઈ રહ્યો છે તે-એવા વિચાર કરતા કાંટરે પણ એ દિશામાં નજર કરી. સત્યાનાથ ! પૂર્વ જુએ ખીણમાં પોતાની જ પલટણના કેટલાક ઘોડા અને માણસો નહીં આગળ તાજા થતા હતા, એતરફનાં હાંચાણો કિપરથી સાફ દેખાઈ જાય એવી ખુલ્લી જગાએ ઘાસમાં માણસો અને ઘોડાની ઝીણીશી લંગાર લાગેલી હતી. અસ્વાર દંડજત જાણવા પામ્યો નહીં પણ એવી તલાકકતે માટે અવકાશ જ રહ્યો નહીં.

કાંટરે ખીણમાંથી આંખ ફેરવી લીધી અને રાષ્ટ્રકૂલ તાકી. આ વખત તેણે અસ્વારને બદલે ઘોડાનું નિશાન તાર્યું. એની સ્મૃતિમાં એના ગાપના શબ્દો ઈશ્વરી આદેશ

યુદ્ધકાવનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

હોય તેમ ગાજી રહ્યા: “જે થવાનું તે થાવ, તું જે તારી ફરજ માને તે અણિશુદ્ધ બનવજે!” આ કર્તવ્યમુદ્ધિ તેનામાં જતી હતી અને આત્માની શાંતિ શરીરમાં પણ વ્યાપી હતી. તેણે રાષ્ટ્રલ ફેડી.

એવામાં એ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની પલટણોનો એક અફસર કેવલ રખડવા નીકળેલો એ ખૂણાની નીચે સરળ તરુવરાનું વન પુરું થતું હતું ત્યાં આગળ આવી ચડેલો અને આ ખીણના કુદરતી સૌંદર્યથી છક્ક થતો થતો આમ તેમ જોઈ રહ્યો હતો. તે પેલા નદીમાં તાબ ન થતાં માણસો અને ઘોડાની લંગારને ધમકાવી પાછા સંતાપ રહેવાનું ફરમાવા જતો હતો, ત્યાં જાણે પોતાના જ માથા ઉપર ઉંચા ગગનમાંથી કંઈ રાષ્ટ્રલના જેવો જાર તેને કાને આવ્યો અને તેણે ઊંચું જોયું. આથમના સૂર્યનાં કિરણ તેની આંખમાં આવતાં હતાં. પણ એ કિરણોની લાંબી આનતિના થરની ઉપર જોનાં માથે ખૂણે જ્યાં ધાર સીસી કાગમીંદ દિવાલ જ હતી તેની ટોચ ઉપર તેના જોવામાં એવો તો અજબ દેખાવ આવ્યો કે તે દિગ્-મુદ્ધ થઈ ગયો:—કોઈ અસ્વાર પોતાના ઘોડાને એક હજાર ફૂટથી વધારે ઊંચાઈથી હવામાં ઠેકાવી નીચે ખીણમાં ઉતરતો હતો !

અસ્વાર લશ્કરી તોરમાં રાંગ જમાવીને અક્કડ ટટાર બેઠો હતો; લગામ તેણે પૂરેપૂરી કાખમાં રાખેલી હતી, જ

[illegible]

સિનો લોહીતરસ્યો ધર્મ

જેવો બંને પગને એકેક ઝટકો મારી, સરળ વનના એ
વાગ ભણી દોડ્યો. અર્ધે ગયો હશે ત્યાં વળી નવો બુદ્ધો
થો, અને પાછો ફરી, આગલો ખૂણો પણ વટાવી, વનની
હિમામથી રસ્તો પકડીને ઉપર ચઢ્યો, અને સૂર્ય બરા-
લિનિજને અડગ લાગ્યો તે ક્ષણે તામ્રખજૂરાના ઝુંડમાં
સ ભરેલી રાખકે ઝગેલા હતો, તેની પાસે આવ્યો.
તેનું પગલું માંબળું જ હતું, તેને જોઈ પણ લંધી
અને ટે.ચ ઉપર આવીને તેણે રસ્તો ઓળંગ્યો, ત્યાં
કેલા થઈને અકસરે લશ્કરી સલામ ભરી.

સલામ ઝીલતાં અકસરે સવાલ કર્યો, “રાખકલ તુમે
”

“હા, જી.”

“ખાલી બાર કર્યો?”

“ના, ગોળી નિશાનમાં બરાબર વાગી.”

“તમા નિશાન?”

“એક થોડો મેલ ખૂણાને માથે સપાટ બેખડ ઉપર
તુવો હવે ત્યાં કંઈ નથી. ગોળી વાગતાં થોડો ઉછળીને
ઠક નીચે.”

તટ્ટરના કિહેરા પર લોહી ન હતું. પણ સાધારણ
જ કહેતો હોય એમ તેના અવાજમાં લાગણી એ

11407

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯

863.01 10,407

8126

(દર્શી)

દર્શીનિયં. ડાકોર બલવાંત-
રાય કો-પાટીરાય.

D-12/10

863.01

8126

(દર્શી)

10,407

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬